

Archeologische Kroniek

Zuid-Holland

Delft | Brasserskade

In februari 2012 werd bij werkzaamheden aan het wegdek van de Brasserskade, aan de oostkant van Delft, een betonnen structuur gevonden. In de veronderstelling dat het om een rioleringsput ging, is bij de werkzaamheden de bovenkant verwijderd, omdat dit een obstructie vormde voor de aanleg van het nieuwe wegdek. Al snel werd geconcludeerd dat het niet om riolering ging, maar om een bunker. Archeologie Delft heeft deze bunker ingemeten. Het blijkt te gaan om een zogenaamde Tobroek, een type bunker dat door de Duitsers in heel Europa is aangelegd tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het meest gangbare type heeft

De resten van de bunker. Op de voorgrond de plek van de verwijderde koepel, rechts de toegang tot de bunker. (Archeologie Delft)

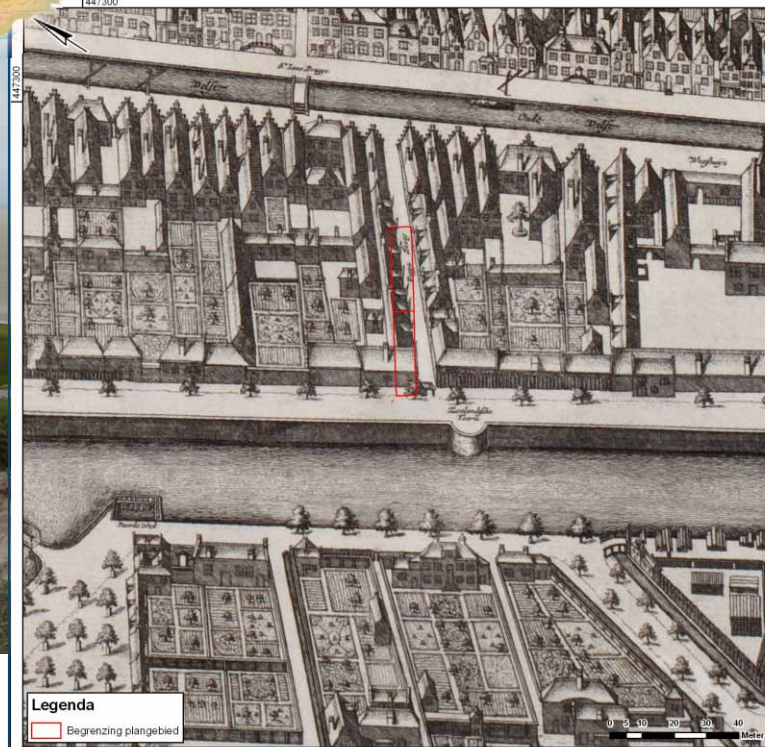
Een intacte Tobroek bunker op Terschelling.
(WikimediaCommons)

een cirkelvormig gat in de bovenkant waar een mitrailleur in stond. In dit geval ging het echter om een type met een kijkgat aan de voorzijde, dat dienst heeft gedaan als wachtpost. Het maakte onderdeel uit van de verdediging van vliegveld Ypenburg. De bovenkant van de bunker is gesloopt waarna de binnenkant is volgestort met puin. Vervolgens is het nieuwe wegdek over de resten heen aangebracht.

Erfgoed Delft en omstreken, Steven Jongma

Delft | Poppesteeg

In mei 2012 heeft Archeologie Delft aan de Poppesteeg een opgraving uitgevoerd. Het plangebied bestaat uit twee deelgebieden met ieder hun eigen geplande constructiewijze. Deelgebied 1 bevindt zich aan de kant van de Westvest, waarbij de

De Poppesteeg op de Kaart Figuratief uit 1675.

nieuwbouw tot 2,8 m onder het maaiveld wordt onderkelderd. Deelgebied 2 ligt in de Poppesteeg en zou voor de nieuwe fundering tot ongeveer 0,8 m worden ontgraven.

De Westvest en de Poppesteeg maken sinds de stadsuitbreiding van 1355 deel uit van de stad Delft. De Poppesteeg wordt voor het eerst vermeld in 1561 als Poppesteegh. Het is onduidelijk of de straat is vernoemd naar één van de bewoners uit de steeg, Poppe genaamd, of naar een bewoner met het beroep van poppenmaker.

Stadsplattegronden vanaf de 16de eeuw maken duidelijk dat de Poppesteeg een steeg was met aan beide zijden bebouwing. Deze steeg liep van de Oude Delft

tot aan de westelijke verdedigingswal (Westvest), vlakbij de Zeelandse toren. Het gebied zal tot het in 1355 bij de stad werd ingelijfd een agrarische bestemming hebben gehad, waarschijnlijk als weiland. Na de aanleg van de stadswal ontstonden nieuwe percelen tussen de Oude Delft en de Westvest. Het plangebied werd het achterterrein van de percelen Oude Delft 77 en 79.

Op de kadasterkaart van 1832 zijn in het plangebied zeven gebouwen weergegeven in een aaneengesloten rij. De percelen 531, 532 en 533 waren eigendom van de erven van Marinus Johannes Logger en respectievelijk in gebruik als achterhuis, patent-oliefabriek en koffiesiroopfabriek. De percelen 535 tot en met 538 waren eigendom van de kaarsenmaker Johannes van der Sman en in gebruik als woning, werkplaats en twee pakhuizen. Op de kaart ontbreekt het gebouw langs de Westvest en lijken ook één of meerdere pandjes langs de Poppesteeg gesloopt, waarschijnlijk tussen 1675 en 1832.

Archeologisch onderzoek Westvest 7 en 11

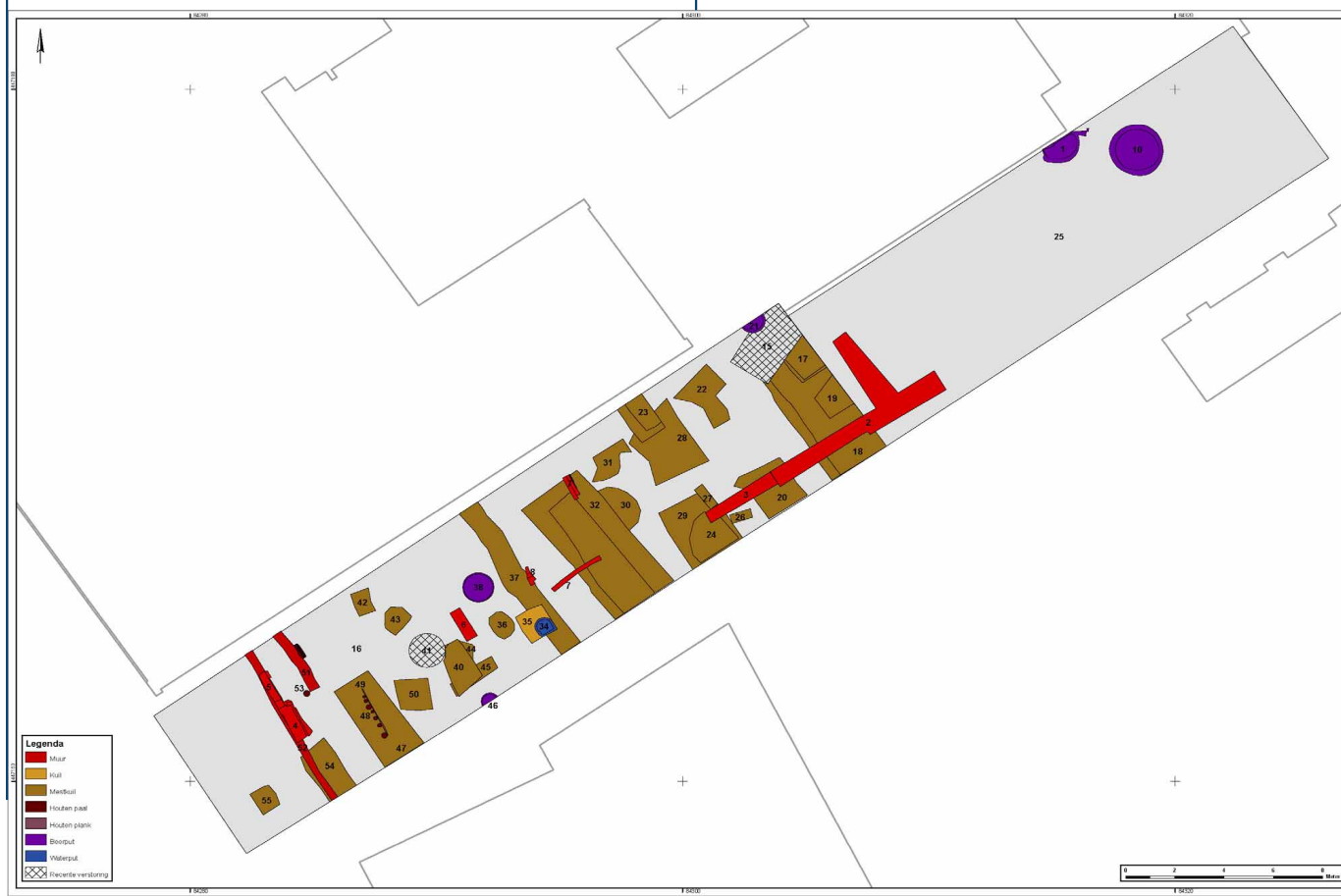
In 1994 is bij de aanleg van een parkeergarage aan Westvest 11 (nu Westvest 12 t/m 27) een groot aantal kuilen, enkele greppels, putten en muren gedocumenteerd. Eén van de muren liep noordwest-zuidoost dwars over de onderzochte percelen. Aan de westkant van de muur bevonden zich vrijwel geen sporen. Aangenomen wordt dat de muur de begrenzing was van het grondlichaam van de laatmiddeleeuwse stadswal, de zogenaamde keermuur. Langs de keermuur liep een sloot voor het afwateren van de stadswal. De sloot was gedeeltelijk voorzien van een beschoeiing en liep eveneens door over de naastgelegen percelen.

Bij een opgraving in 1996 ter hoogte van Westvest 7 (het IHE-gebouw) was de situatie vrijwel vergelijkbaar. Van noordwest naar zuidoost liep een 4 m brede sloot over meerdere percelen, de afwateringssloot van de stadswal. Aan de stadzijde van de wal bevonden zich tientallen rechthoekige mestkuilen uit de 14de en 15de eeuw. De kuilen lagen aan de achterzijde van de percelen aan de Oude Delft. Vanaf het midden van de 15de eeuw werden de percelen geleidelijk volgebouwd.

Poppesteeg

Tijdens het onderzoek aan de Poppesteeg zijn archeologische sporen, zoals muren, beer- en waterputten, (mest-)kuilen en greppels gevonden. Op het hoogste niveau bevonden zich de resten van funderingen van verschillende gebouwen uit verschillende perioden. De funderingen waren echter voor een groot deel verstoord, waardoor geen duidelijk beeld kon worden verkregen van de oorspronkelijke bebouwing. De sporen en vondsten zijn chronologisch in vijf hoofdfasen onder te verdelen.

Alle sporenkaart Poppesteeg.

Fase I – Pre-stedelijk landgebruik (13de eeuw)

Uit de verlening van het stadsrecht is bekend dat het plangebied in het jaar 1355 onderdeel werd van de stad, waarna de stadsgracht, de Westvest, werd gegraven en een wal werd opgeworpen. Het archeologisch onderzoek heeft slechts één vondst, een fragment proto-steengoed uit de 13de eeuw, opgeleverd die met zekerheid gedateerd kan worden in de periode van vóór de stadsuitbreiding. Er zijn geen greppels gevonden van de pre-stedelijke verkaveling.

Fase II – Achterterrein van de Oude Delft (14de eeuw)

Het oudste spoor is een smalle greppel dwars op het perceel en dateert uit het midden of de tweede helft van de 14de eeuw. Ten oosten van de greppel bevonden zich vijf grote rechthoekige mestkuilen dwars op het perceel uit dezelfde periode. Het achterterrein was in deze periode onbebouwd en hoorde waarschijnlijk bij een pand aan de Oude Delft nr. 65. Ook tijdens het archeologisch onderzoek aan de Westvest 7 en Westvest 11 werden tientallen mestkuilen gevonden. De functie van de kuilen is tot op heden echter onduidelijk. Er is uit de kuilen slechts een geringe hoeveelheid vondstmateriaal gekomen. In een botanisch monster uit een mestkuil is het cultuurgewas hop aangetoond. De hop is een duidelijke aanwijzing dat er brouwerijen in dit deel van de stad aanwezig waren.

Fase IIIa – De keermuur van de stadswal (15de eeuw)

In de 15de eeuw werd aan de westkant van het perceel een forse muur dwars op het perceel aangelegd. De muur ligt in het verlengde van de keermuur, zoals gevonden bij de opgraving aan Westvest 11. Aan de binnenzijde van de keermuur van de stadswal bevond zich een circa 2 m brede sloot. In de sloot werd een

beschoeiing met ingeslagen palen en planken gevonden. Het is dezelfde sloot als op de percelen aan Westvest 11 en Westvest 7. De enige vondst uit de sloot, een schoenzool, geeft een datering voor de vulling in de 14de of 15de eeuw. Het is niet te zeggen of de sloot eerder of later werd aangelegd dan de keermuur.

Fase IIIb – Herstel van de keermuur? (15de eeuw)

Vermoedelijk werd later in de 15de eeuw, op circa 1 m ten westen van de keermuur, een parallelmuur opgetrokken, waarschijnlijk op een gedempt deel van de sloot. In het verlengde van deze muur werd aan Westvest 11 ook een muur gevonden. Wellicht vormde de parallelmuur een vervanging van de oude keermuur. Aan de kant van de Poppesteeg vertoonde de muur een flinke scheur en verzakking, mogelijk veroorzaakt door belasting vanuit de stadswal.

Fase IIIc - Verdere inrichting van het terrein (15de eeuw)

Op de rooilijn langs de Poppesteeg werd een muur van ten minste 11 m aangelegd. De muur oversneed de mestkuilen uit de 14de eeuw, zodat duidelijk is dat hier een strook van het perceel werd afgescheiden: de Poppesteeg. De muur kan zowel onderdeel zijn geweest van een gebouw als van een tuinmuur.

Fase IV – De eerste bewoners van de Poppesteeg (16de – 17de eeuw)

De Poppesteeg lag midden in het deel van de stad dat door de stadsbrand van 1536 werd verwoest. Het onderzoek heeft geen sporen opgeleverd van gebouwen die bij de stadsbrand verloren zijn gegaan. Het oudste spoor van bewoning aan de Poppensteeg is een beerput op het latere perceel 533. De beerput moet op

basis van de vondsten uit de vulling en het formaat van de gebruikte bakstenen in de 16de eeuw zijn aangelegd. De beerput heeft maar weinig vondsten opgeleverd. Des te opvallender zijn de fragmenten van vier bijzondere glazen voorwerpen: een parfumsflesje uit de 16de eeuw, een beker en een schaalpje met emailbeschildering uit het begin van de 17de eeuw en een met glasdraden versierde beker uit de eerste helft van de 17de eeuw. De glazen voorwerpen geven aan dat de bewoners van het pand welvarend moeten zijn geweest. Ook de plantenzaden uit de beerput laten luxe zien. De aanwezige exotische producten als vijgen, zwarte peper en rijst waren in de 17de eeuw zeker nog niet algemeen. Daarnaast hebben de bewoners een grote variatie aan groente en fruit geconsumeerd. Uit de put is ook hop gekomen, wat er op wijst dat op het perceel of op de aangrenzende percelen ook in deze fase nog brouwers actief waren. De put werd vermoedelijk in de tweede helft van de 17de eeuw gedempt.

De Vetro-a-fili beker uit de eerste helft van de 17de eeuw.

Fase V – Gesloten bebouwing in de Poppesteeg (18de -19de eeuw)

In de loop van de 17de, 18de en mogelijk ook nog in de 19de eeuw werd de Poppesteeg geleidelijk helemaal volgebouwd. Verschillende losse muurdelen uit deze periode maken duidelijk dat de bebouwing zeker niet in één keer tot stand is gekomen. In het pand op perceel 531 lagen twee beerputten. Bijzonder is de vondst van twee snippers van een veilingcatalogus voor een boekencollectie uit de tweede helft van de 18de eeuw. Wellicht hadden de bewoners van het pand toendertijd interesse in de aangeboden merendeels Franstalige literatuur en poëzie. Na afloop van de veiling was de catalogus echter alleen nog goed als toiletpapier en verdween zo in snippers in de beerput. In de put zijn verder geen gebruiksvoorwerpen gevonden, maar de fragmenten van lakzegels die uit het grondmonster zijn gekomen wijzen erop dat de bewoners in ieder geval correspondentie voerden. Uit beide putten is een grote variatie aan zaden van groente, fruit, smaakmakers en bloemen gekomen.

In het midden van perceel 535 bevond zich een beerput gemaakt van een ingegraven ton. Door het ontbreken van vondsten kan de put niet gedateerd worden. Op perceel 535 was in het perceel in de zuidoosthoek een ronde waterput aangelegd. Uit de put zijn de fragmenten van in totaal vijftien schenkkanen gekomen. De kannen van rood- en witbakend aardewerk zijn afkomstig uit de aardewerkproductiecentra Bergen op Zoom, Oosterhout, Gouda en mogelijk Delft. Geen van de kannen is nauwkeuriger te dateren dan in de 18de en de 19de eeuw. In de tweede helft van de 19de eeuw werd de put gedempt met beer, puin en huishoudelijk afval.

Voorzijde van de twee papierfragmenten.

Geen van de vondsten is in verband te brengen met de kaarsenmaker die rond 1832 in het pand woonde en werkte. In de steeg voor perceel 535 lag een beerput. Waarschijnlijk was de put eerst als waterput aangelegd. Uit de put komen een parfumflesje en een kelkglas uit de eerste helft van de 19de eeuw. Wellicht bevond deze beerput zich in een uitbouw in de steeg, omdat de krappe woning op perceel 535 (6x3,5m) geen ruimte bood.

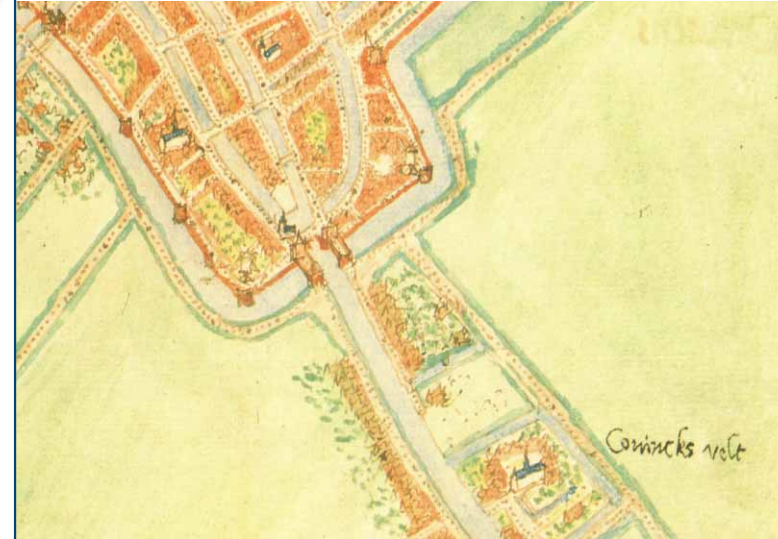
*Erfgoed Delft en omstreken,
Jean Paul Bakx en Jorrit van Horssen*

Delft | Zuidwal

In de tweede helft van 2012 heeft Archeologie Delft een archeologisch onderzoek uitgevoerd aan de Zuidwal in Delft. De aanleiding voor het onderzoek was de reconstructie van de Zuidwal, waarbij het riool werd vervangen en nieuwe bekabeling voor de openbare verlichting werd aangebracht. Het onderzoek kwam echter pas op gang na de melding van muurresten. De meeste muren konden grotendeels behouden blijven. Alleen plaatselijk moesten muren worden doorgebroken om plaats te maken voor de rioolbuizen.

Historische achtergrond

In het jaar 1246 kreeg Delft voor het eerst een stadsrecht. De stad lag toen nog in z'n geheel tussen de Oude Delft en de voormalige Nieuwe Delft, tegen-

Kaart van Jacob van Deventer met de stadspoorten en de hofbrug over de Nieuwe Delft.

woordig de Brabantse Turfmarkt, Vrouw Juttenland en de Verwersdijk. Kort na 1300 gaf de Hollandse graaf Jan II de stad geld voor de bouw van vestingwerken. Over de vorm en ligging van deze oudste stadsverdedigingswerken is niets bekend door het ontbreken van zowel historische bronnen als archeologische gegevens.

In 1352 kreeg Delft opnieuw geld voor de aanleg van vestingwerken. Ditmaal van graaf Willem V, aan wie de stad in het voorgaande jaar onderdak had geboden gedurende de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Drie jaar later werd het stadsgebied uitgebreid met een nieuw stadsrecht, waarin werd bepaald dat de

nieuwe vestingwerken, bestaande uit een gracht, een veste en een 'uitweg' (poortgebouw), zó ver naar het zuiden moesten komen te liggen dat de 'Hofbrug', de oude toegang tot de stad tussen de Korte Geer en Giststraat, binnen de vesting kwam te liggen. In die tijd lag de bocht van de Oude Delft naar de Nieuwe Delft veel noordelijker dan tegenwoordig, zodat de Hofbrug aan het zuideinde van de stad lag.

De Hoekse en Kabeljauwse twisten woedden voort en in 1358 koos Delft partij tegen Willems' broer en opvolger Albrecht van Beieren. Deze strategische keuze pakte echter verkeerd uit. En toen Delft in 1359 enkele politieke vluchtelingen, tegenstanders van graaf Albrecht, bescherming in de stad bood, nam de graaf een drastische maatregel: hij verzamelde een leger en belegerde Delft. Na een beleg van twee weken, en voordat een eerste bestorming van de stad plaats kon vinden, kozen de Delftenaren eieren voor hun geld en gaven zich over. Als straf voor hun ontrouw aan de graaf moest Delft een zware schatting betalen om alle onkosten van het beleg te vergoeden en moesten alle vestingwerken rond de stad worden afgebroken en de grachten gedempt. Ook de beide stadspoorten, de Noordpoort (later de Wateringse- en Haagpoort) en de Zuidpoort (later Rotterdamse en Schiedamse Poort) moesten worden afgebroken. Uit bronnen van korte tijd later blijkt echter dat het afbreken van de poortgebouwen nogal moeizaam verliep door tegenwerking van de Delftenaren. In 1394 had graaf Albrecht van Beieren alweer zoveel vertrouwen in de stad dat hij toestemming gaf voor het bouwen van nieuwe stadspoorten.

Op verschillende historische kaarten, tekeningen en schilderijen van Delft zijn de stadspoorten aan de Zuidwal, de Rotterdamse Poort en de Schiedamse

Poort afgebeeld. Door de tijd heen zijn er verschillende verbouwingen aan de poorten zichtbaar. In 1834 werd de Schiedamse Poort gesloopt en in 1836 de Rotterdamse Poort. In de tweede helft van de 20ste eeuw moest steeds meer ruimte gecreëerd worden voor de scheepvaart over de Schie. In 1960 en 1979 werden bij werkzaamheden aan de kades grote delen van de fundering van de Rotterdamse Poort 'opgevist'.

Het verwijderen van de fundering van de poorttoren van de Rotterdamse Poort in 1960 en van de voorpoort, aan de overkant van de Schie, in 1979.

(Foto: Archief Delft)

Rotterdamse Poort

Er konden van het poortgebouw drie zijden van één ruimte worden gedocumenteerd: de westgevel, de noordgevel en de oostgevel. De muren waren 1,5 m dik. Aan de binnenzijde van de ruimte bevonden zich 2 m brede spaarbogen: één in de breedte van de ruimte en tenminste één in de lengte. De ruimte was in kruisverband gemetseld. Op basis van het baksteen-

formaat kan worden geconcludeerd dat de Rotterdamse Poort pas na het tweede kwart van de 15de eeuw is gebouwd en voor het einde van de 16de eeuw. De ruimte was geheel gevuld met mortel en baksteenpuin van stenen van het formaat van de poort. Waarschijnlijk is dit het slooppuin van de bovenbouw van de toren. Het vloerniveau van de ruimte is niet gevonden, maar heeft dieper dan het N.A.P. gelegen. Het gehele poortgebouw had een breedte van 13,50 m en een lengte van 13,20 m. De poort bestond waarschijnlijk uit twee identieke ruimtes met daartussen de poortdoorgang. Met twee zijruimtes van 4,90 m breed moet de doorgang een breedte van 3,70 m hebben gehad. De oostelijke ruimte van het poortgebouw is in de zestiger jaren verwijderd toen de monding van de Oude Delft in de Schie verbreed werd. Bij het vervolg van de bouwactiviteiten werd 3 m ten zuidwesten van de opgegraven ruimte van het poortgebouw een kelder gevonden, die gedeeltelijk intact was. Van het gewelf kon de aanzet worden ingemeten en door een klein gat in het gewelf kon de binnenkant van de kelder worden gefotografeerd. De kelder was gemetseld in kruisverband en had een tongewelf.

De kelder onder de Rotterdamse Poort aan de binnenzijde in noordelijke richting.

Schiedamse Poort

Ook van de Schiedamse Poort is één ruimte gevonden. De ruimte vertoonde in uiterlijk en constructie grote gelijkens met de Rotterdamse Poort. De ruimte had vermoedelijk één spaarboog in de noordwand en ten minste twee spaarbogen in de westwand. De muren waren circa 1,70 m dik. Het gehele poortgebouw had een breedte van 13,60 m en een lengte van 12,20 m. De maten van de Schiedamse Poort komen vrijwel overeen met de maten van de Rotterdamse Poort. De vorm van het poortgebouw was echter aan de veldzijde anders dan de Rotterdamse Poort. De reden voor het verschil in de constructiewijze is niet duidelijk.

De bodem bestond uit de aanrasering (het aanvullen met metselwerk of beton van de holten tussen de gewelfkappen) van een ouder gewelf onder de ruimte. Dit tongewelf overspande een nog geheel

De vloer van het poortgebouw van de Schiedamse Poort met het gewelf van de onderliggende kelder.

intacte kelder. De kelder heeft een breedte van 1,80 m en een lengte van ten minste 6 m, maar vermoedelijk 7 á 8 m. Vanaf de top van het gewelf, op 1,1 m onder N.A.P., heeft de kelder een diepte van ten minste 2 m gehad. Na het onderzoek is het gat in het gewelf van de kelder met beton gedicht, zodat de kelder in oorspronkelijke staat bewaard blijft.

*Erfgoed Delft en omstreken,
Jean Paul Bakx en Jorrit van Horsen*

Delft | Scheepmakerij 9

In het kader van de wijziging van het bestemmingsplan en de voorgenomen bouw van twee panden,

Overzicht van de archeologische werkzaamheden op Scheepmakerij 9.

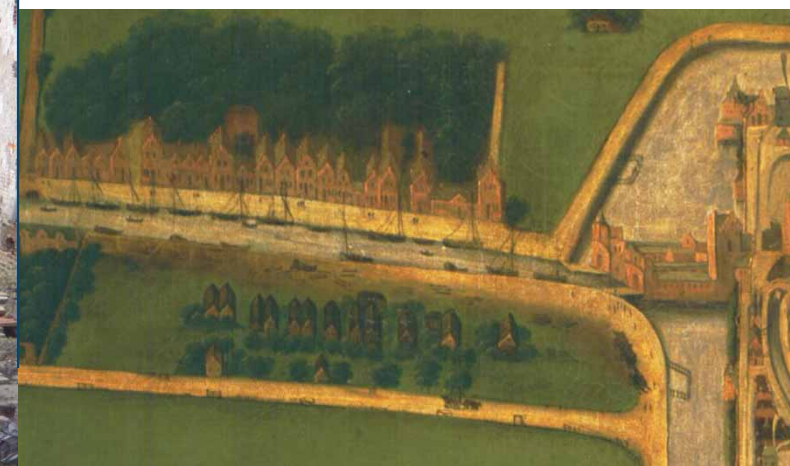

waarbij bodemversturende werkzaamheden zouden plaatsvinden, is er in het plangebied Scheepmakerij 8-12 bodemkundig onderzoek uitgevoerd. Hieruit bleek dat een drietal locaties binnen het plangebied gesaneerd dienen te worden, waaronder Scheepmakerij 9. Dit perceel maakt deel uit van een terrein met een hoge archeologische waarde, omdat wordt verondersteld dat het terrein al vanaf de 16de eeuw in gebruik is als scheepswerf. Daarom heeft Archeologie Delft - onder milieukundige begeleiding - een opgraving uitgevoerd.

Historische achtergrond

De scheepwerf bestond uit een brede strook land langs de Schie met hierachter de huizen, loodsen en schuren van de scheepstimmerlui. De plaats was gunstig gelegen, direct buiten de Rotterdamse Poort, langs de Schie en langs de Rotterdamseweg, zodat de werf zowel over land als over het water goed te bereiken was. Aan de zuidkant van de Scheepmakerij bevond zich tot 1572 het middeleeuwse kloostercomplex Koningsveld.

Uitsnede uit het anonieme schilderij van de stadsbrand in 1536.

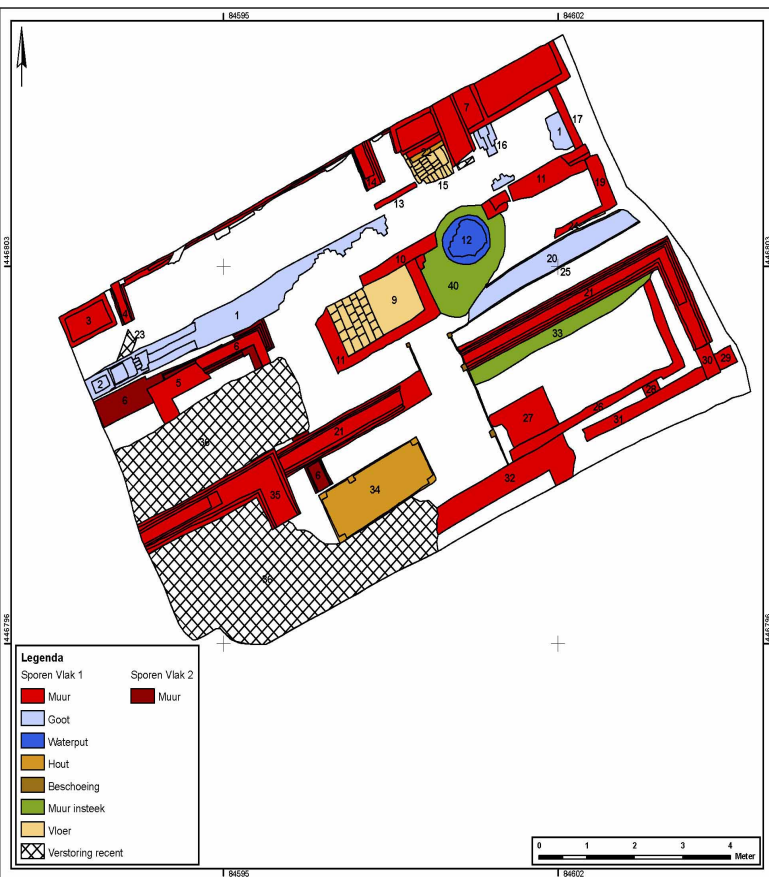

Op een schilderij van de stadsbrand van 1536, dat kort na de brand door een anonieme schilder werd gemaakt, staan de huizen aan de Scheepmakerij weergegeven met bruine muren en donkerbruin/grijze daken. Dit duidt op houten huizen met mogelijk rieten daken. Dit in tegenstelling tot de huizen aan de Hooikade (aan de overzijde van de Schie), die juist aaneengesloten staan afgebeeld met rode muren en lichtgrijze leien daken.

Alle sporenkaart van de locatie Scheepmakerij 9.

Archeologisch onderzoek

Het onderzoek heeft een groot aantal muurfragmenten aan het licht gebracht. De muren kunnen worden toegewezen aan acht verschillende gebouwen vanaf de 15de tot en met de 20ste eeuw. De gebouwen kunnen op basis van de formaten van de gebruikte bakstenen, de onderlinge overlapping en historische kaarten in vijf fasen worden ingedeeld.

De muren van één gebouw zijn op basis van aardwerkscherven en de constructiewijze zeker in de 15de eeuw te dateren. Tevens zijn een brede hoekpoer en twee smallere tussenmuren, die kenmerkend zijn voor houtskeletbouw, gevonden. De aanwezigheid van een vakwerkhuis komt overeen met de situatie zoals weergegeven op het schilderij van kort na de stadsbrand in 1536.

Van slechts één gebouw kon een groot deel van de omvang bepaald worden; vanwege de geringe breedte is het aannemelijk dat het een werkschuur is geweest. Van de overige gebouwen kon niet worden bepaald wat hun functie was. Op grond van de historische bronnen en kaarten kunnen we wel zeggen dat het sporen zijn van de huizen, loodsen en schuren van de scheepstimmerlui.

*Erfgoed Delft en omstreken,
Jean Paul Bakx en Jorrit van Horssen*

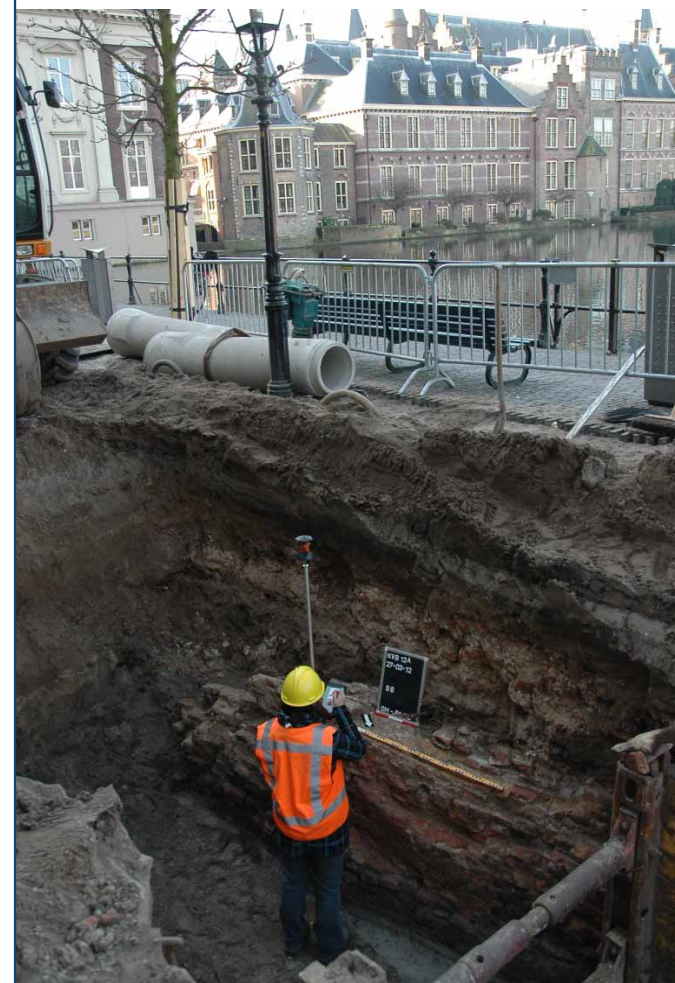
Den Haag | Korte Vijverberg - Mauritshuis

Koninklijk schilderijenkabinet het Mauritshuis wordt verbouwd, waarbij een ondergrondse foyer ter hoogte van de Korte Vijverberg gerealiseerd wordt. Deze werkzaamheden waren aanleiding om ook de riolering van de Korte Vijverberg te vernieuwen.

De afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag

De resten van de oude kademuur in het riooltracé van de Korte Vijverberg worden door een medewerker van de afdeling Archeologie digitaal ingemeten. De muur was 0,50 m breed en bestond uit een 'binnenmuur' van rode bakstenen (lengte 23 cm) en halfsteens schoon metselwerk van geelroze bakstenen (lengte 17/19 cm) aan de zijde van de Hofvijver.

Op de achtergrond de Hofvijver met links (gedeeltelijk zichtbaar) het Koninklijk Schilderijenkabinet Het Mauritshuis met daarnaast een gedeelte van het Binnenhofcomplex.

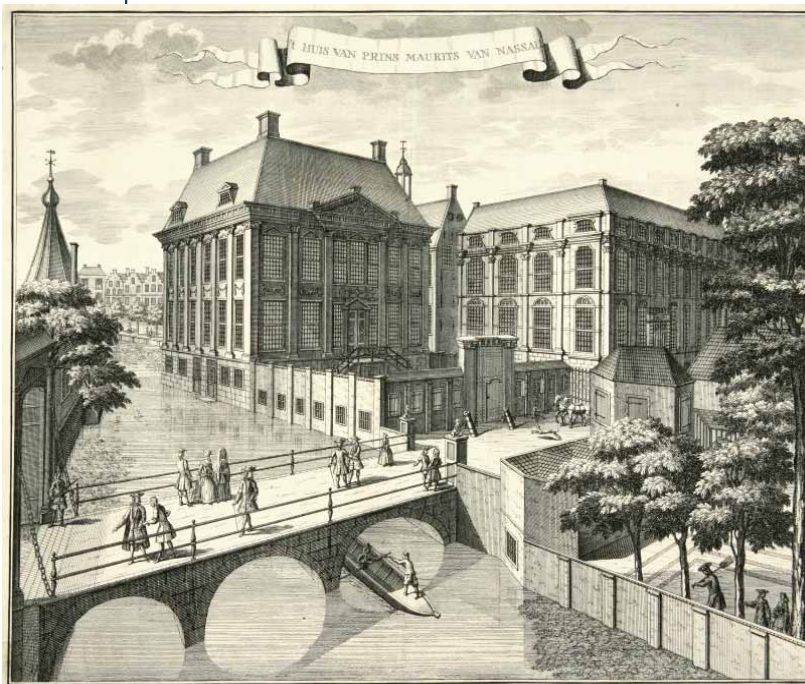

heeft in 2012 deze werkzaamheden archeologisch begeleid. Daarbij zijn sporen aan het licht gekomen van een van de toegangspoorten tot het Binnenhof-complex en sporen uit het tweede kwart van de 17de eeuw, die gerelateerd kunnen worden aan de inrichting van het Plein en de Korte Vijverberg. Tijdens de rioleringswerkzaamheden zijn ter hoogte van het Haags Historisch Museum aan de Korte Vijverberg de bakstenen funderingen van de Uiterste- of Doelenpoort aan-gesneden. De eerste vermelding van de poort gaat terug tot het midden van de 14de eeuw. De poort vormde in de vroegste fase vanuit het noordoosten van het grafelijke Hof en de daargelegen grafelijke kooltuin (groentetuin) een doorgang richting het bos op de plaats van het Voorhout. Latere funderingen zijn de resten van het poortgebouw uit de late 16de eeuw (circa 1583) van de toenmalige Sebastiaansdoelen die grotendeels gesloopt werd voorafgaand aan de bouw van de nieuwe Sebastiaansdoelen (het huidige Haags Historisch Museum) in 1636.

Voorafgaand aan de bouw van de nieuwe Sebastiaansdoelen werd de Korte Vijverberg aangelegd en bebouwd en werd een deel van de oostzijde van de Hofvijver aangeplempt. Daarbij is de oude kademuur onder het straatniveau verdwenen, waarvan nu een restant in het riooltracé archeologisch onderzocht kon worden. Bij het verplaatsen van kabels en leidingen in het kader van de aanleg van de ondergrondse foyer van het Mauritshuis werden ter hoogte van de Maurits- of Grenadierspoort (de zuidoostelijke toegang tot het Binnenhofcomplex) de resten van een brug gevonden.

De brug werd rond 1634 gebouwd gelijktijdig met het Mauritshuis en in de jaren zestig van de 19de eeuw afgebroken, toen het grachtensysteem rondom het Binnenhof gedempt werd.

De brug had een boogconstructie van geelrode bakstenen (lengte circa 17 cm). De hoeken aan de buitenzijde van de boog zijn bekleed met witgele zandstenen blokken van circa 46 cm hoog en circa 22 cm breed. De afstand tussen de pijlers van de boog-

De brug bij de Maurits- of Grenadierspoort op een gravure uit 1730. Tijdens de archeologische begeleiding is de middelste boog van de brug aangesneden en archeologisch onderzocht. Op de achtergrond het Mauritshuis en de bebouwing aan de Korte Vijverberg. Rechtsonder is nog net een deel van de tuin van het Mauritshuis te zien.

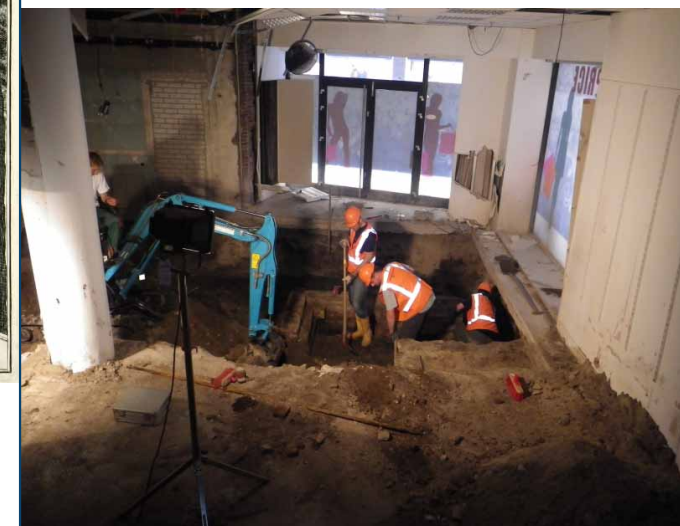
(Gravure G. van Giesen. Haags Gemeentearchief)

constructie bedraagt circa 2,60 m. Een grachtvulling is op de diepte van de waarneming niet gevonden. Naast resten van de brug zijn ook enkele diepgelegen funderingen gevonden; mogelijk de resten van de ondergrondse gang, die in de 17de eeuw het Mauritshuis en de overtuin van dit huis, nu de Hoge Raad aan het Plein, verbond.

Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie, Andelko Pavlović

Den Haag | Grote Marktstraat 44-46

De Nieuwe Haagse Passage wordt het sluitstuk van een grootschalige vernieuwingsoperatie rond de Grote Marktstraat, vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw een belangrijke doorgaande route waarlangs alle grootschalige warenhuizen zich hadden gevestigd. Op deze locatie verrees al rond 1906 het

Uitvoering van het proefsleuvenonderzoek binnen het toen nog bestaande winkelpand met behulp van een elektrisch aangedreven minikraan.

grote winkelmagazijn Grand Bazar de la Paix, maar vanaf 1930 ontwikkelde de Grote Marktstraat zich pas echt tot winkelboulevard. De Nieuwe Haagse Passage wordt gebouwd in een wijk die van oudsher in het teken stond van ambacht en nijverheid en die zich vanaf de 17de en 18de eeuw ontwikkelde tot een handelswijk. Goed bewaard gebleven sporen van dit verleden kwamen tijdens een proefsleuvenonderzoek dat in opdracht van Ontwikkelingsmaatschappij Spuimarkt CV (OMS) door ADC Archeo-Projecten is uitgevoerd aan het licht. Omdat de nieuwbouw volledig wordt onderkelderd en behoud *in situ* niet mogelijk is, is het onderzoek opgeschaald naar een vlakdekkende opgraving.

Het plangebied is gelegen in het veengebied van de strandwalvlakte direct ten zuiden van de strandwal waarop het centrum van Den Haag ligt. Het veen wordt in het plangebied afgedekt door een dik pakket antropogene ophogingslagen. De oudste vondsten die in de top van het veen en in de vroegste ophogingslagen zijn gevonden, dateren uit de Late Middeleeuwen en vormen de vroegste getuigen van menselijke activiteiten in het huidige plangebied. Om dit veengebied geschikt te maken voor bewoning was ontwatering van het veen door afwateringsgreppels en sloten, en ophoging van het terrein noodzakelijk. Getuige het vondstmateriaal vonden deze activiteiten op zijn vroegst in de tweede helft van de 14de of eerste helft van de 15de eeuw plaats.

Omstreeks het midden van de 14de eeuw werd het terrein mogelijk al voor bewoning geschikt gemaakt, die echter gezien het aantal vondsten pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw goed op gang lijkt te zijn gekomen. De oudste sporen in het plangebied zijn twee evenwijdig aan elkaar lopende greppels in

het noordoostelijke deel van het plangebied. De greppels zijn ingegraven in de top van het veen en zijn haaks op de Voldersgracht georiënteerd. Op basis van het vondstmateriaal in de greppels en de oversnijdingen kan gesteld worden dat de greppels uiterlijk voor 1550 buiten gebruik moeten zijn geraakt. Waarschijnlijk hebben deze greppels een functie gehad in de afwatering van dit veengebied. Mogelijk hebben één of beide greppels ook als perceels- of erf-grens gediend of heeft hier een pad tussen gelopen. De oriëntatie van de beide greppels komt overeen met de percelering van de gebouwen/erven op de kaart van Elandts uit 1570 haaks op de Voldersgracht.

Foto genomen vanaf het dak van de V&D direct naast het plangebied. In het centrale deel zijn de overblijfselen van de vijf cameran te zien met op de voorgrond één van de beerkelders van huis 8 die wordt leeggespit. Geheel links de funderingen van het warenhuis Grand Bazar de la Paix.

In het centrale en noordoostelijke deel van het plangebied zijn op vlak 2 verschillende sporen gevonden die erop wijzen dat dit deel van het onderzoeks-terrein in de 15de, 16de en wellicht nog in de vroege 17de eeuw in gebruik was als achterterrein of achter-erf. Dit wordt geconcludeerd op basis van de vondst van zes houten tonnen die als beerput hebben gefunctioneerd, afvalkuilen, een mestkuil en een houten mestbak. Uit de 15de en 16de eeuw zijn geen sporen van bebouwing gevonden in het plangebied, maar de beertonnen en afvalkuilen wijzen wel op bewoning in de directe omgeving. Op de kaart van Elandts uit 1570 en de kaart van Bos en Van Harn uit 1616 is goed te zien dat er in deze periode huizen gesitueerd waren langs de Voldersgracht en de 1ste Haagpoort.

In de 15de eeuw beleefde de lakennijverheid in Den Haag haar hoogtepunt en was dit gebied het centrum van de lakenproductie. De namen Voldersgracht, Verwerssloot en Vellewasserssloot wijzen nog op dit verleden en tonen aan dat hier vooral volders en ververs gevestigd waren. Archeologisch zijn er in het huidige plangebied echter nauwelijks aanwijzingen gevonden die wijzen op lakennijverheid. Er is één Haags lakenloodje gevonden en fragmenten van waarschijnlijk twee knijpscharen. In de stort van het nabijgelegen tramtunneltracé zijn door amateur-archeologen wel relatief veel lakenloodjes gevonden. De vroegste sporen van baksteenbouw die in het plangebied werden gevonden, dateren mogelijk al uit de late 16de eeuw, maar zeker uit de vroege 17de eeuw. Uit deze periode zijn overblijfselen van vier bakstenen huizen gevonden die gedocumenteerd zijn als huis 1, 8, 9 en 10. Drie hiervan lagen in het noordoostelijke deel van het plangebied aan de Volders-

grachtzijde, waarvan huis 8 direct langs de Voldersgracht gesitueerd was. Huis 1 werd gevonden in het westelijke deel van het onderzoeksgebied en lag langs de 1ste Haagpoort.

Een relatief groot pand langs de Voldersgracht (huis 8) dateert mogelijk al uit de late 16de eeuw en bleef bewoond en in gebruik tot het begin van de 20ste eeuw. Bij het grote pand aan de Voldersgracht horen twee beerkelders, waaruit het grootste deel van het vondstmateriaal van de opgraving komt.

De vulling van de beerkelders beslaat een vrijwel continue gebruikperiode van bijna twee eeuwen, tussen 1600 en circa 1775. Het vondstassemblage wijst zeker niet op de allerarmste mensen uit die tijd. Maar vondsten die wijzen op een hoge mate van welstand ontbreken volledig. Het ligt dan ook voor de hand dat de vondsten afkomstig zijn van mensen die behoorden tot de brede middenlaag van de bevolking. Ten westen van dit grote pand lagen resten van twee 17de-eeuwse gebouwen, huis 9 en 10. Bij huis 10 hoorde ook een waterkelder. Door de bouw van een huizenblok in de late 17de of vroege 18de eeuw op deze locatie en door latere verstoringen van het warenhuis zijn beide gebouwen enigszins gefragmenteerd bewaard gebleven. Wel kon worden opgemaakt dat deze huizen relatief groot waren, zeker ten opzichte van de later gebouwde hofwoningen of cameran, en noordoost-zuidwest georiënteerd waren. Op de kaart van Elandts uit 1570 is langs de Voldersgracht één rij huizen zichtbaar, maar op de kaart van Bos en Van Harn uit 1616 zijn achter deze rij huizen verschillende gebouwen herkenbaar met dezelfde oriëntatie als de gebouwen die hier zijn opgegraven. Het vondstmateriaal bevestigt deze vroeg 17de-eeuwse datering. De jongste houten beerput kan

waarschijnlijk aan één van deze twee gebouwen worden toegeschreven. De huizen worden aan het eind van de 17de eeuw gesloopt om plaats te maken voor een huizenblok van vijf kleine hofwoningen of cameran. Huis 1 bevond zich langs de 1ste Haagpoort. Aan het eind van de 17de of het begin van de 18de eeuw wordt op het achterterrein van het grote pand langs de Voldersgracht een huizenblok van vijf kleine hofwoningen of cameran gerealiseerd. Het meest oostelijke pand van dit huizenblokje grensde direct aan de achtergevel van het grote huis aan de Voldersgracht en lag ten westen van de twee beerkelders. Deze huizen waren zogenaamde *cameran*, kleine lage huizen met één woonlaag. De huisjes zijn niet groter dan circa 5,25 x 3,3 m. Elke *camer* was onderverdeeld in twee verschillende ruimten met een woongedeelte in het zuiden en een kleine bijkamer of mogelijke keukenruimte aan de noordkant. In het woongedeelte van bijna elk huisje is een aspot gevonden. Tegen de noordgevel van de huisjes zijn in een latere fase kleine kelders aangebouwd.

De toegangsdeur tot de hofwoningen bevond zich waarschijnlijk bij alle huisjes in de zuidwest hoek, aangezien bij twee hofwoningen op deze locatie de drempel van de toegangsdeur werd gevonden. Verschillen in welstand kunnen archeologisch worden aangetoond aan de hand van de woonlocatie, het type en/of de grootte van het huis, de huisraad van de bewoners (anorganische vondsten van gebruiksgoed zoals keramiek, glas etc.) en de resten van hun maaltijden (organische vondsten in de vorm van zaden, pitten, dierlijk bot en schelp- en schaaldieren). In Den Haag bestaat er een duidelijk verschil in welstand en sociale status tussen bewoners op het zand (bovenop de strandwal) en de bewoners van het veen. Op het

Een zeer bijzondere vondst afkomstig uit een houten beerton. Een ivoren mesheft uitgesneden in de figuur van koning David. Datering 1600-1650.

zand, bijvoorbeeld aan het Lange Voorhout, woonden de zeer welgestelden, terwijl in het veen overwegend tamelijk arme mensen woonden. Toch kunnen er ook in het huidige plangebied, gelegen in het veen, verschillen in welstand worden aangetoond. Wat mogelijk begon als een wat rijkere bewoning in de 16de eeuw lijkt al vrij snel de woonplaats te zijn geworden van middengroepen en minderbedeelden. De laatsten woonden in eenvoudige huisjes aan een steeg.

Ze leefden rond een centrale haardplaats waarop een open haardvuur brandde. Als ze gingen slapen, schoven ze de nog gloeiende kooltjes in een aspot. Hun huisraad bevatte onder meer het nodige rood- en witbakkend aardewerk, terwijl hun pronkgoed bestond uit met slib versierd aardewerk en majolica. Verder liet hun leven relatief weinig sporen na. Probleem is dat juist op dit soort locaties mensen woonden die zich archeologisch vaak maar moeilijk laten vatten. Meestal ontbreekt het bij *cameren* bijvoorbeeld aan beerputten en ook afvalkuilen zijn door de dichte en kleinschalige bebouwing betrekkelijk zeldzaam. De kleine *cameren* zelf zijn echter ook al een aanwijzing voor een tamelijk armoedig bestaan.

De mensen uit de middenlaag woonden in een groter huis. Van hun levens getuigen vooral laat 17de- en 18de-eeuwse vondsten. Zowel het organische als anorganische vondstmateriaal wijst op enige welstand van de bewoners van het grotere pand aan de Voldersgracht, maar getuigen niet van een hoge sociale status.

Uit historische bronnen weten we dat vanaf de tweede helft van de 17de eeuw joden zich in Den Haag vestigden in het handelsbuurtje rond de Voldersgracht. De meesten woonden in de sloppen van de St. Jacobstraat, de Lange Gracht (later de Gedempte Gracht) en de Voldersgracht. Joodse en niet-joodse Hagenaars woonden in deze buurt naast elkaar in de sloppen of hofjeswoningen, rijen eenkamerwoningen op de achtererven van de huizen. Vanwege het gezamenlijk gebruik van beerputten en beertonnetjes (die werden opgehaald waardoor het afval archeologisch gezien is verdwenen), is het hier niet mogelijk de joodse bewoners op grond van specifiek afval te onder-

scheiden van hun christelijke burens. Ook het huidige archeologische onderzoek heeft geen aanwijzingen opgeleverd die eenduidig wijzen op joodse bewoning in het plangebied.

*ADC ArcheoProjecten,
N. Bouma*

Den Haag | Oosteinde/Laan van Wateringse Veld

In oktober 2012 heeft op de hoek Oosteinde/Laan van Wateringse Veld in Wateringse Veld in Den Haag, een archeologisch onderzoek plaatsgevonden. Aanleiding voor het onderzoek was de geplande nieuwbouw op de locatie. De onderzoekslocatie bevindt zich op een plek waar in de Late Prehistorie de hoofdgeul van het Gantelsysteem stroomde. Op de oeverwallen langs deze geulen van dit systeem zijn in de Romeinse Tijd veel woonplaatsen ontstaan. In de Late Middeleeuwen is na nieuwe overstromingen het gebied ontgonnen en opnieuw bewoond.

In het verleden zijn aan het Oosteinde meerdere onderzoeken geweest. Op verschillende plekken zijn resten van de Romeinse weg richting Forum Hadriani gevonden. De weg was herkenbaar aan bermgreppels en een donkergrijze vegetatiehorizont waarmee de greppels en het wegdek waren afgedekt. Hij lag ten noorden van, en parallel aan een in de Romeinse Tijd actieve restgeul van de Gantel, die naar alle waarschijnlijkheid deel uitmaakte van het kanaal dat in 47 na Chr. door de veldheer Corbulo tussen de Rijn en de Maas is aangelegd. De meest spectaculaire vondst aan het Oosteinde werd gedaan in 1997, toen in de zuidelijk gelegen bermgreppel van de weg vier mijlpalen werden gevonden. Ook zijn op verschillende locaties ten noorden van de weg resten van crematies uit de Romeinse Tijd gevonden. Tijdens een opgraving in

2002 is op de plek waar nu de Laan van Wateringse Veld loopt ten noorden van de weg een complete kringgreppel opgegraven en een deel van een tweede. Langs de weg bevond zich dus een zone met graven. Tijdens het onderzoek in 2012 is op de hoek Oosteinde/Laan van Wateringse Veld de Romeinse weg opnieuw gevonden. Deze was herkenbaar aan de noordelijke bermgreppel en het hogergelegen weglichaam. De zuidelijke bermgreppel is niet gevonden, maar deze is mogelijk helemaal niet aanwezig geweest, omdat de ernaastgelegen geul voor voldoende afwatering zorgde. Met het onderzoek is vastgesteld dat de noordelijke bermgreppel niet recht liep, maar een flauwe knik maakte richting de geul. Deze waarneming bevestigt een eerder vermoeden dat de weg op een natuurlijke hoogte lag. Er zijn, net als bij de andere opgravingen aan het Oosteinde, geen aanwijzingen voor verharding van het wegdek gevonden. Ten noorden van de weg is de rest van de kringgreppel gevonden die al tijdens de opgraving van 2002 was gezien. De kringgreppel had een diameter van 12 m. Crematies of bijzettingen waren niet meer aanwezig. Vermoedelijk zijn deze verdwenen door de overstromingen in de Late Middeleeuwen. Toen zijn er verschillende nieuwe uitbraken van de Gantel geweest, waarbij in het gebied opnieuw klei is afgezet (de Laag van Poeldijk). Hierbij is ook een deel van het Romeinse niveau geïrodeerd. Op de onderzoekslocatie zijn verder resten van een boerenerf uit de Late Middeleeuwen gevonden. Hetzelfde erf is in 2002 gedeeltelijk opgegraven. Er zijn geen resten van de hoeve gevonden. Volgens de kaart van Cruquius uit 1712 heeft ter hoogte van de Laan van Wateringse Veld wel een hoeve gestaan. Op de onderzoekslocatie zijn wel sloten, waterputten,

kuilen, dierbegravingen en een hooimijt met een voornamelijk 15de-eeuwse datering gevonden. De opgraving uit 2002 leverde zelfs nog vroeger materiaal op (13de-14de eeuw). Bijzonder is de vondst van een fraai versierde vuurdoover uit de 15de eeuw.

*Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer,
Afdeling Archeologie, Dienne van Baardewijk*

Den Haag | Spui 24-28

In december 2012 heeft de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag voorafgaand aan de bouw van een winkel- en woontorencomplex, genaamd 'Amadeus', op de locatie Spui 24-28 archeologisch onderzoek uitgevoerd. Het Spui ligt vlakbij het Binnenhof en is één van de oudste straten van Den Haag. Uit historische bronnen was bekend dat al vanaf de 14de eeuw aan het Spui huizen hebben gestaan. Het Spui - de naam zegt het al - zorgde voor afwatering. In 1344-1345 werd het doorgetrokken naar de Vliet, waarmee het ook een belangrijke transport- en vervoersader werd. Het opgravingsterrein bevindt zich in een veengebied direct ten zuiden van de strandwal waarop het centrum van Den Haag ligt. Uit het onderzoek blijkt dat ter hoogte van het perceel Spui 28 rond het midden van de 14de eeuw een sloot vrijwel haaks op het Spui gegraven is om het omliggende gebied te kunnen ontwateren. De sloot was beschoeid met houten palen en vlechtwerk. Uit het vondstmateriaal afkomstig uit de vulling van de sloot blijkt dat deze al in de loop van de 15de eeuw gedempt werd. Naast aardewerk, steengoed en enkele stukken leer van voornamelijk schoeisel, werd in de vulling van de sloot ook metaal gevonden, waaronder een fraaie pelgrimsspeld.

Detail van de houten beschoeiing van de sloot rond het midden van de 14de eeuw. Uit bewerkingsporen en spijkers in het hout van de palen blijkt dat deze hergebruikt zijn. De beschoeiing was solide aangelegd, wat bleek uit het feit dat zowel de staken van het vlechtwerk (ter weerszijden van de paal rechts), alsook de aangepunte palen door de veenlaag tot diep in het onderliggende duinzand ingeslagen waren.

Tinnen pelgrimsspeld uit de 14de eeuw voorstellende de Tunica Mariae (mantel van Maria). Dit is een relik dat zich nog altijd in de Dom van Aken bevindt. Pelgrimsspelden werden door bedevaartgangers op de plaats van de bedevaart gekocht en zichtbaar op hoed of kleding gedragen. De lengte van de speld is circa 9 cm.

Nadat het onderzoeksterrein met de vrijgekomen grond uit de sloot en huishoudelijk afval opgehoogd was, werden de eerste huizen gebouwd. Uit de opgegraven funderingen ter hoogte van Spui 26 blijkt dat daar in de tweede helft of tegen het einde van de 14de eeuw een bakstenen huis gestaan heeft. De voorlopige datering van dit huis is gebaseerd op het baksteenformaat van 28 cm, de stratigrafie en het aardewerk in relatie tot de opgegraven funderingen. Deze funderingen horen tot een van de oudste bakstenen huizen van Den Haag, vermoedelijk bewoond door een vooraanstaand persoon.

Tijdens het archeologisch onderzoek zijn op de percelen aan het Spui vele bewoningssporen gevonden, zoals resten van funderingen en muren, vloeren,

Vleugelglasstam in zogenaamde Venetiaanse stijl (à la façon de Venise). Datering eerste helft 17de eeuw.

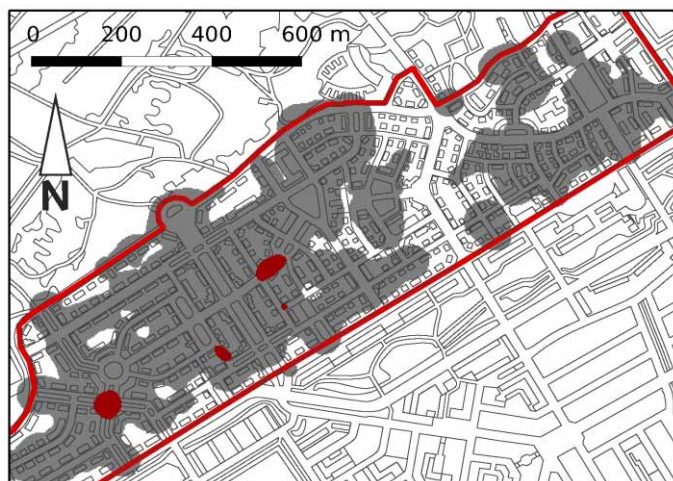
waterputten, afvaltonnen en enkele beerputten met daarin het afval van de bewoners. Voorlopig kan op basis van dit afval worden opgemaakt dat ook in de daaropvolgende eeuwen de panden bewoond werden door mensen die zich enige luxe konden veroorloven. Dit blijkt het duidelijkst uit de inventaris van een beerput uit de late 16de/eerste helft 17de eeuw met daarin onder andere glazen in zogenaamde Venetiaanse stijl.

Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie, Anđelko Pavlović

Den Haag | Vogelwijk

In 2007 is in de Vogelwijk begonnen met het vervangen van de riolering. Dat project verloopt in fasen.

Een kaart van de Vogelwijk met daarop het gebied waar aardewerk is gevonden. Het gebied is duidelijk intensief gebruikt in de IJzertijd. In rood de mogelijke huisplaatsen.

- Vogelwijk
- Vermoedelijke huisplaatsen
- Verbreiding houtskool en aardewerkgruis

Eind 2012 werd fase 3 afgerond. Hoewel in de wijk nog geen archeologische vindplaatsen bekend waren, was er op basis van de geologische opbouw, die de locatie geschikt maakte voor bewoning, aanleiding genoeg om het project archeologisch te begeleiden. Tijdens het veldwerk bleek dit een terechte inschatting. Vanaf het Fazantplein tot aan het kruispunt Wildhoeftaan-Vliegvangerlaan is een strook met archeologische resten uit de IJzertijd gevonden. Vaak gaat het om een enkele scherp handgevormd aardewerk, maar op minimaal drie plaatsen is de hoeveelheid vondstmateriaal zo groot en zijn ook de fragmenten aardewerk zo groot dat daar, of heel dicht erbij in de buurt, één of meer huisplaatsen gezocht moeten worden. De vondstenstrook ligt vooral op de hogere delen van het landschap, maar ook lager op de duintjes is, soms sterk gefragmenteerd, aardewerk en een enkele snipper houtskool gevonden. Hoewel de waarnemingen geen plattegronden van gebouwen opleverden - op zich logisch gezien de smalle sleuven waarin gewerkt werd -, wijzen de resultaten erop dat hier enkele boerderijen en daaromheenliggende akkers of weilanden gelegen moeten hebben.

Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, afdeling Archeologie, Christiaan Rieffe

Den Haag | Westduinpark/Natte Pan

Tussen oktober 2011 en maart 2012 heeft de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag een archeologische begeleiding uitgevoerd tijdens herinrichting en natuurherstel van de Natte Pan, een onderdeel van het Haagse duingebied. Dit gebeurde binnen het project *Verbetering Natuurkwaliteit Westduinpark en Bosjes van Poot 2010-2015*. Doel van het project is om (binnen Natura 2000-doelstellingen) de natuurlijke habitat te herstellen door afplaggen, verwijderen van ge-

biedsvreemde begroeiing (onder andere rimpelroos) en het uitzetten van grote grazers om het duingebied open te houden. Op die manier moeten ook zand en wind weer de vrije hand krijgen. Onder de Jonge Duinen van het West-Nederlandse kustgebied ligt een landschap met resten van bewoning uit de Prehistorie, Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen. De archeologische begeleiding richtte zich daarom op de plaatsen waar de grondwerkzaamheden het niveau van het Oude Duin zouden raken. Inderdaad werd op twee plaatsen een vindplaats aangesneden: een akkerlaag met keerploegsporen (waarschijnlijk middeleeuws) en een niveau met sporen en aardewerk (met name uit de IJzertijd) die vermoedelijk deel uitmaken van een veel grotere vindplaats waarvan het grootste deel nog veilig onder het duinzand begraven ligt. Gezien ervaringen in Noord-Holland met vrijstuiven van archeologische vindplaatsen na natuuringrepen in het duin, is besloten om de Natte Pan de komende jaren actief te monitoren op de gevolgen van de geomorfologische veranderingen (zandverplaatsingen) voor de bekende en nog te verwachten vindplaatsen, maar ook het effect van vertrapping door grote grazers die in het gebied zijn uitgezet te meten. De afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag heeft hiervoor een Plan van Aanpak opgesteld, waarbij de archeologische veldopnamen gericht worden uitgevoerd op basis van jaarlijkse metingen van zandverplaatsingen (geomorfologische monitoring: Arens Bureau voor Strand- en Duinonderzoek). De AWN, afdeling 'sGRAVENhage, heeft zich bereid verklaard om tijdens de looptijd (2013-2016) tweemaal per jaar de archeologische veldopname te verrichten (zie pag. 14).

Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie, Monica Alkemade

Den Haag | Westduinpark

Delen van de Haagse Westduinen, tussen de Scheveningse haven en Kijkduin, zijn in de winter van 2011 op 2012 ontdekt van hun te hoog opgegroeide vegetatiedek. Onder deze relatief jonge kustduinen liggen de zogenaamde Oude Duinen waarop oude bewoning vaak goed bewaard is gebleven. Vlak voor en tijdens de schoonmaak zijn op de lagere plekken in het duinlandschap archeologische waarnemingen gedaan (zie: Gemeente Den Haag). De werkgroep heeft in oktober 2012 aanvullende waarnemingen gedaan.

Op de (kunstmatige) rug rechts werden de meeste prehistorische vondsten gedaan, in vergraven context.

(Foto: L. van der Valk)

Er zijn enkele tientallen scherven aardewerk uit de Vroege tot Midden IJzertijd gevonden van ten minste een tiental verschillende baksels (cf. Stokkel et al.,

2012). Daarnaast zijn enkele tientallen scherven middeleeuws aardewerk (kogelpot diverse baksels, Paffrath, Andenne, Pingsdorf) en steengoed geteld. In het kader van beheer gaat de gemeente Den Haag het gebied de komende jaren monitoren op archeologie en geomorfologie. De werkgroep 'sGRAVENhage zal daarin de veldopnamen voor zijn rekening nemen (tweemaal per jaar).

*AWN Afdeling 7 Den Haag en Omstreken,
Werkgroep 'sGRAVENhage, L. van der Valk*

Den Haag | Solleveld (Dunea),

Waarnemingen gedaan in het gebied Solleveld (Dunea), Den Haag zijn verwerkt in diverse artikelen (zie Holland's Duinen, een Dunea periodiek over onderzoek in de duinen: www.dunea.nl). Nabij Ter Heijde zijn middeleeuwse scherven (7de-15de eeuw) geborgen uit een windkuil. Hierover is een artikel in voorbereiding (Van der Valk en Beekman, in voorb.)

*AWN Afdeling 7 Den Haag en Omstreken,
Werkgroep 'sGRAVENhage, L. van der Valk*

Duingebied Meijndel (Dunea), Wassenaar

Een aantal jaren geleden zijn in de vlak aan zee gelegen kustduinen noordwestelijk van de boerderij Meijndel 35 scherven en scherfjes van een amfoor gevonden, samen met een aantal gecalcineerde menselijke botdelen, helaas in verstoorde context. Feit blijft dat de vondsten vlak bij elkaar lagen en dus een ensemble lijken te vormen. Het vermoeden bestaat dat dit een Romeins crematiegraf is geweest. Daarmee zou een tracé van de Romeinse weg door de duinen een vast punt gekregen hebben, vlak in de buurt van de Kleine Pan waar in het begin van de 20ste eeuw veel Romeins materiaal werd gevonden

bij de aanleg van de sprang voor de waterwinning (Van der Valk et al., 2013)

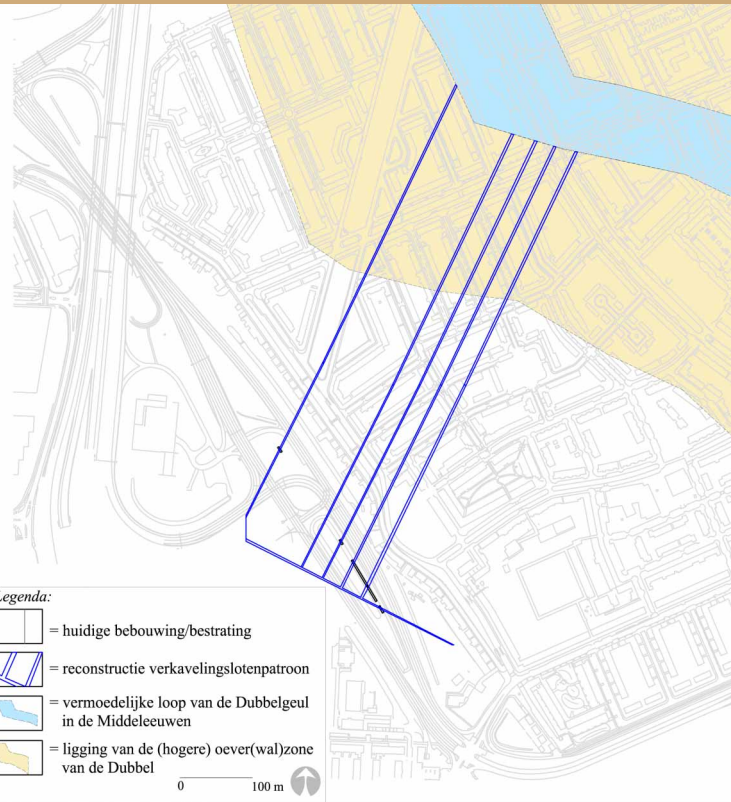
*AWN Afdeling 7 Den Haag en Omstreken,
Werkgroep 'sGRAVENhage, L. van der Valk*

Dordrecht | Laan der Verenigde Naties

In 2012 is een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd naar aanleiding van het booronderzoek in 2011.

Overzicht op één van de getrappt aangelegde proefsleuven met dwars erdoorheen lopende, een net aan het licht gekomen laatmiddeleeuwse ontginnings- of perceelsloot. (Foto: Gemeente Dordrecht, SO/RR/M&A)

Projectie van het gereconstrueerde verkavelingspatroon in relatie tot de ligging van de rivier de Dubbel, zoals deze is weergegeven op de archeologische verwachtingskaart Dordrecht.

(Tekening: Gemeente Dordrecht, SO/RR/M&A)

In de top van komklei uit de Dubbel zijn vijf sloten gevonden met een breedte tussen circa 1,75 en 2,1 m. Vier sloten zijn noordoost-zuidwest georiënteerd en één sloot zuidoost-noordwest. De sloten hebben schuine wanden en een platte bodem. In drie sloten bestond de oudste vulling uit licht bruingrijze, siltige klei met detrituslaagjes en zoetwaterschelpen. Deze opvulling is afgezet in de tijd dat de sloten in gebruik waren. Hierop is een donkergrijs tot zwarte sterk

humeuze kleilaag aanwezig met daarin veel jonge brakwaterkookkels. Deze laag is waarschijnlijk afgezet tijdens de St. Elisabethsvloed van 1421, toen via de watergangen zout water de Grote Waard instroomde. Aangezien het water na 1 à 2 jaar weer verzoette, zijn de brakwaterkookkels niet volgroeid en komen ze voor alsof ze in leven zijn, dat wil zeggen in een kolonie waarin vrijwel alle exemplaren gesloten kleppen hebben. In één sloot bestond zelfs de hele opvulling uit deze afzetting, die het gevolg is van de St. Elisabethsvloed. Eén sloot was geheel opgevuld met het zand van het Merwededek.

De onderlinge afstand tussen de sloten ligt tussen 26,5 en 30 m. De sloten hebben ten opzichte van de top van het komklei-landschap een diepte tussen circa 60 en 80 cm. De slootvullingen waren schoon en leverden geen vondstmateriaal op.

De kavelgrootte van circa 30 x 650 m past, als variatie, in het middeleeuwse standaard verkavelingspatroon. Waarschijnlijk was de initiële verkavelingsbreedte van de percelen circa 90 m. De versmalling van de kavels tot drie percelen van 30 m is mogelijk een reactie op vernatting van het land, waarbij extra ontwateringsloten noodzakelijk waren. Een aanwijzing hiervoor is dat alle sloten uit de tijd van de St. Elisabethsvloed watervoerend waren.

Ook de perceelslengte kan een aanpassing zijn. De afstand tot de Dubbelgeul is naar verwachting circa 650 meter, dat bij benadering circa drie voorlingen ofwel 678 meter is. Het verkavelingspatroon blijkt conform de archeologische ver-

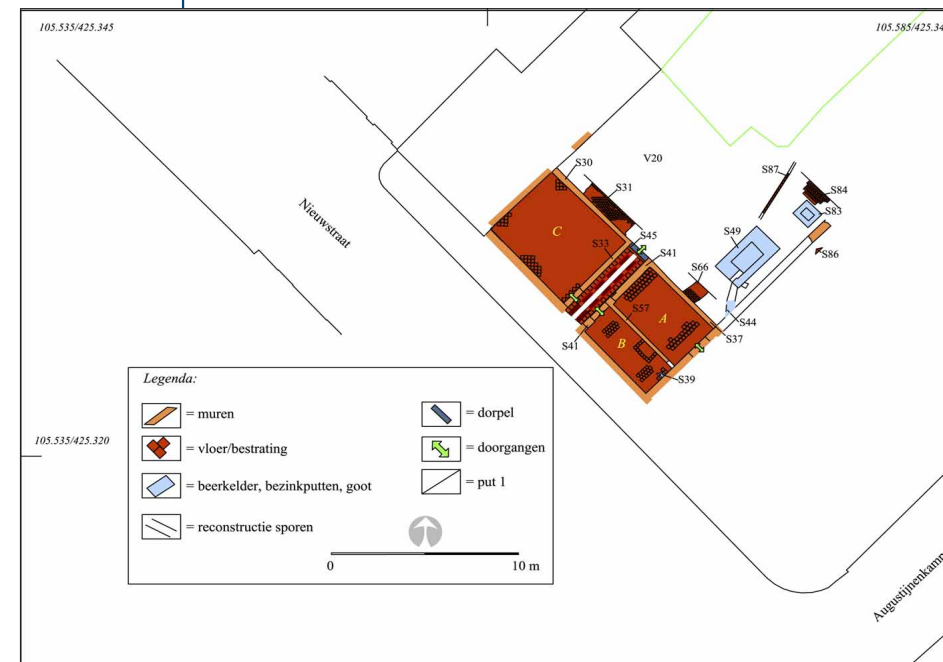
wachting loodrecht georiënteerd te zijn op de rivier de Dubbel. Een vergelijkbaar verkavelingspatroon is tussen 2007 en 2009 door RAAP gevonden in de Alloijzen-Bovenpolder. Het gaat hier om gronden ten noorden van de rivier de Dubbel, die vanaf de noordoever zijn ontgonnen. Dit deel van de Grote Waard maakte in eerste instantie deel uit van de Dordtse Waard. Hier werden sloten gevonden met een onderlinge afstand van zowel exact 113 m, als ook rond 40-50 m.

Gemeente Dordrecht,
Jacqueline Hoevenberg en Marc Dorst

Dordrecht | Nieuwstraat 60-62

Het voormalige Sinterklaashuis aan de Nieuwstraat 60-62 wordt omgebouwd en uitgebreid tot film/ thea-

Een overzicht van de oudste bebouwingsresten van de Latijnse School. (Tekening: Gemeente Dordrecht, SO/RR/M&A)

ter 'The Movies' en moet tegen het einde van 2013 haar deuren openen.

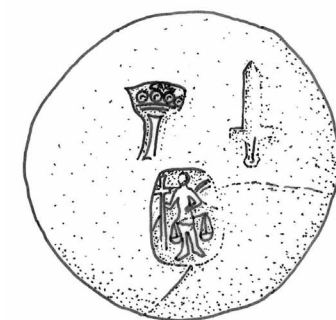
Uit bureauonderzoek bleek dat het plangebied achtereenvolgens de locatie was van onder andere het middeleeuws Clarissenklooster, de 17de-18de-eeuwse Latijnse School en het 19de-20ste-eeuwse Gymnasium en later de HBS. In verband met behoud van de verwachte archeologische waarden was plan-aanpassing grotendeels mogelijk. Om te voorkomen dat er bebouwingsresten ongedocumenteerd vernietigd zouden worden zijn de graafwerkzaamheden die niet meer konden worden aangepast, begeleid. Aanvullend is ook een aantal diepere grondboringen gezet.

Het diepste bodempakket in de boringen is een veenpakket dat dateert van vóór de middeleeuwse bewoning. De top van het veen varieert in diepte tussen circa 5 en 6 m onder het huidige maaiveld. Op/in het veen is een laag klei aanwezig waarvan de afzettingscontext niet duidelijk is. Vermoedelijk is dit de natuurlijke afzetting, die mogelijk geassocieerd kan worden met de rivier de Thure (drith). Aan de Kloostertuinzijde van het plangebied kan het geïnterpreteerd worden als een komafzetting. Aan de Nieuwstraat zelf heeft de afzetting het karakter van een restgeul-/slootvulling. De afzetting is hier dikker en waarschijnlijk door menselijk handelen beïnvloed. Hierop is een ophogingspakket aanwezig uit de 12de – 13de eeuw. Er lijkt sprake van een woon- of leeflaag waarvan de top rond 4 m onder N.A.P. ligt. Het pakket strekt zich uit tot ongeveer 13 m achter de Nieuwstraat. Waarschijnlijk was er in deze periode al sprake van bewoning langs het verlengde van wat toen nog de Kauwersinesteghe werd genoemd, de uitvalsweg vanuit de Voorstraat, die vanaf de 14de eeuw in zijn

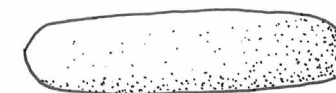
geheel Nieuwstraat werd genoemd. Hierop is weer een dik pakket ophogingen aanwezig dat is opgebracht tussen circa het begin van de 14de eeuw en het begin van de 16de eeuw.

Aan de Nieuwstraat zijn geen jongere ophogingspakketten aanwezig. Hieruit kan worden opgemaakt dat er zeker vanaf de 16de eeuw sprake is van een volledig - in baksteen - bebouwde zone. Direct achter de 17de-eeuwse bebouwing zijn vermoedelijk wel jongere ophogingen aanwezig. Het bovenste niveau van de bodem op het achterterrein bleek helaas door 20ste-eeuwse bodemingrepen verstoord tot in de 16de-eeuwse ophogingen.

Inpandig zijn muur- en vloerresten gevonden, die op basis van stratigrafie en baksteenformaat te dateren zijn in de periode vóór de 17de eeuw. Het gaat om gevelmuren van ten minste één pand dat haaks op de Nieuwstraat gestaan heeft. Het is echter niet duidelijk of dit gebouwd is als deel van het klooster of dat er sprake is van (een) al bestaande pand(en), die later bij het klooster zijn getrokken. Afgezien van enkele hergebruikte bouwmaterialen is er niets gevonden dat met enige zekerheid aan het klooster is toe te schrijven. Over de omvang en indeling van het klooster en het aantal panden dat er deel van heeft uitgemaakt, is vrijwel niets bekend. Het pand dat tot 1910 op de hoek van de Augustijnenkamp en de Nieuwstraat stond, zou het materhuis van het klooster geweest kunnen zijn. Het naastgelegen pand aan de Nieuwstraat 60 zou de refter (eetzaal) kunnen zijn geweest. Op historische kaarten is alleen de

0 5 cm

Het Engelse ijkgewicht met drie stempels, daterend uit de regeringsperiode van koning Jacobus I (1603-1625). De onderste is het merkteken van de Plumbers Company; de engel met weegschaal, linksboven de gekroonde I en daarnaast een zwaard als symbool voor de stad Londen.

(Foto: Gemeente Dordrecht, SO/RR/M&A)

kloosterkerk (kapel) globaal aangegeven. Soms wordt deze haaks op de Augustijnenkamp georiënteerd weergegeven; op andere kaarten staat de kloosterkerk parallel aan de Augustijnenkamp. Er is geen kaart uit deze periode bekend die de (meer gedetailleerde) bebouwingssituatie enigszins betrouwbaar weergeeft. De oudste bebouwing in baksteen dateert waarschijnlijk uit de 16de eeuw en heeft vermoedelijk (ook) deel uitgemaakt van het Clarissenklooster. Na de Reformatie in 1572 is deze bebouwing gesloopt en is direct aan de Nieuwstraat een pand gebouwd waarin sinds 1579 de leslokalen van de Latijnse

School gevestigd waren. Johannes en Cornelis de Witte werden in 1635 allebei leerlingen van deze school. Het pand had een centrale gang met aan weerszijden lokalen. Direct langs de achtergevel van de lokalen lag een straatje met een beerkelder, maar het grootste deel van het achtererf was onverhard en onbebouwd. Het is niet duidelijk waarvoor dit terrein gebruikt werd. Mogelijk lagen er (sier)tuinen. De vondsten bestonden onder andere uit keramiek, glaswerk, enkele munten, een speelpenning, een luxe tafelmets met verguld heft, musketkogels, een snorrobot van lood en een Engels ijkgewicht. Gedurende de 17de en 18de eeuw vinden er slechts kleine aanpassingen plaats. De twee leslokalen aan de kant van de Nieuwstraat hadden plavuizen vloeren. In één van de vloeren was een 16de-eeuwse spreuktegel verwerkt. In de twee kwadranten zijn de volgende tekst-fragmenten te lezen: *Die tut [tijd] is cort.. en Wacht u va sonde*. Dit zijn enkele regels van een vers dat gebaseerd is op een Bijbelcitaat, I Cor.7:29. Op ontbrekende tegels moeten de andere regels hebben gestaan:

*Die tiit is cort,
Die doot is snel.
Wacht u va sonde,
Soe doedi wel.*

*De tijd is kort,
De dood komt snel
Wees vrij van zonden
En doe zo goed*

Waarschijnlijk heeft de spreuktegel oorspronkelijk deel uitgemaakt van een vloer in het klooster en is, als moraliserende zinspreuk voor de leerlingen, hergebruikt in de vloer van de Latijnse School. Pas vanaf het eerste kwart van de 19de eeuw vinden er grootschalige veranderingen plaats. In 1823 wordt het noordelijke leslokaal aan de achterzijde uitgebreid.

De 16de-eeuwse spreuktegel in de 17de-eeuwse plavuizenvloer van de Latijnse School en in detail.

(Foto: Gemeente Dordrecht, SO/RR/M&A)

Een tweede uitbreiding volgt in 1853, toen de school Gymnasium werd. Bij deze uitbreiding wordt het gehele lege erf achter het noordelijke leslokaal volgebouwd. Vermoedelijk worden dan ook de gehele 17de-eeuwse bebouwing en de leslokalen van de Latijnse School tot op het vloerniveau afgebroken en opnieuw opgebouwd. De centrale gang wordt hierbij verbreed en waarschijnlijk wordt ook de beerkelder op het achtererf gelegeerd en weer in gebruik genomen. In de beerkelder zijn hoofdzakelijk vondsten uit de 19de eeuw gevonden, waaronder een grafiethouder, ivoeren tandenborstels, een houten reliëf, voorstellende een mannenhoofd, knopen van hout en schelp en enkele lakzegelfragmenten. Of de voorwerpen ook zijn toe te schrijven aan de

aanwezige kostkinderen of de bewoners van de rector'swoning is niet met zekerheid te zeggen. Alle vondsten zijn gevonden op de plek waar de vermoedelijke afvoergoot uit de rector'swoning in de beerkelder uitkomt. De beerkelder werd voor het laatst gebruikt in de 20ste eeuw.

Een in profiel gesneden mannenhoofd, gemaakt van een 3 mm dik plaatje hout, 8 cm hoog en 4,5 cm breed. Door ingekerfde lijnen zijn de kaaklijn, oor, oog, wenkbrauw, neus, mond en snor weergegeven. Vermoedelijk 19de-eeuws.

(Foto: Gemeente Dordrecht, SO/RR/M&A)

In 1865 wordt er een tweede vleugel met leslokalen bijgebouwd, zodat vanaf dat moment vrijwel het gehele achtererf bebouwd was.

Gemeente Dordrecht,
Jacqueline Hoevenberg en Marc Dorst

Gouda | Slapperdel

In april 2012 werd tussen de drukste winkelstraat van Gouda, de Kleiweg, en het pleintje genaamd Slapperdel, een H&M gebouwd. Dit project werd conform het Goudse beleid op archeologievriendelijke wijze gerealiseerd, waarbij dus alleen oppervlakkig archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden. Hierbij werden 17de- en 18de-eeuwse muren en vloeren van de achterhuizen van de bebouwing aan de Kleiweg gevonden. Op deze locatie stond in het begin van de 20ste eeuw de ook buiten Gouda wel bekende drukkerij van Van Goor, die vooral bekend was om zijn kinderboeken. Vanwege de vervuiling van de bovengrond diende ook hier een deel gesaneerd te worden. Dit is gecombineerd uitgevoerd met de archeologische begeleiding. Behalve de vondst van een midden 18de-eeuws muurwerk met fraaie tegels en een (in situ bewaard gebleven) beerkeldertje werd er een molensteen gevonden, die is hergebruikt in de fundering van een later gebouwtje. Het is de ligger van een handmolen. Deze molensteen heeft de forse diameter van 70 cm en is gemaakt van basaltlava.

Uit de archeologische boringen blijkt verder dat het **18de-eeuwse tegels met onder andere de afbeelding van een molen met een vlag.**

De molensteen uit het beerkeldertje. Hij heeft een diameter van 70 cm en is gemaakt van basaltlava.

oorspronkelijke maaiveld zich op een diepte van 4,5 tot 5,5 m onder het maaiveld bevindt. Tijdens het booronderzoek werd ook een afwisseling van mest- en veenlagen gevonden, die waarschijnlijk als een terpje zijn opgeworpen, voorafgaand aan de bouw van de vroegste bewoning langs de Kleiweg (14de

Tijdens het booronderzoek aan de Slapperdel werd een afwisseling van mest- en veenlagen gevonden, waarschijnlijk opgeworpen als een terpje, voorafgaand aan de bouw van de vroegste bewoning.

eeuw). Sporen van die bebouwing zijn binnen het plangebied niet gevonden.

Archeomedia, Marcel van Dasselaar en Gemeente Gouda, Maarten Groenendijk

Gouda | Bodegraafsestraatweg

Eind 2012 werd het verwijderen van een blok beton langs de Bodegraafsestraatweg te Gouda archeologisch begeleid. Op een bepaald punt in deze weg ontstond steeds opnieuw een hinderlijke hobbel in het wegdek. Er was al meerdere keren een laagje

Start van de werkzaamheden.

asfalt verwijderd, maar dat bleek geen goede oplossing: na verloop van tijd ontstond de hobbel dan opnieuw. Meestal betekent dit in Gouda dat er iets in de bodem zit dat niet wegzakt, terwijl alles daaromheen dat wel doet. Dus werd besloten om eens te gaan kijken waardoor de hobbel nu eigenlijk werd veroorzaakt en, afhankelijk van wat er werd gevonden, het probleem voor eens en altijd op te lossen.

Omdat diverse voorbijgangers en omwonenden hadden gesuggereerd dat het hier wel eens zou kunnen gaan om de resten van een bunker uit de Tweede Wereldoorlog, werd de gemeentelijk archeoloog ingelicht. Enig uitzoekwerk leerde vervolgens dat er volgens oude kaarten op deze plek inderdaad wel eens sprake zou kunnen zijn van restanten van verdedigingswerken. De Duitse bezetters hadden namelijk in de Tweede Wereldoorlog in Noord- en Zuid-Holland een verdedigingslinie aangelegd met de naam *Vordere Wasserstellung*. Deze linie was bedoeld om geallieerde troepen tegen te houden als die op de Nederlandse kust zouden landen. De linie

liep grofweg van Haarlem tot Moordrecht, waar deze aansloot op verdedigingswerken rond Rotterdam. De linie was opgebouwd uit weilanden die in geval van nood onder water gezet konden worden, met daarachter onder andere tankmuren, bunkers en geschutsofstellingen.

De archeologische gegevens

Reden genoeg voor de archeoloog om even mee te kijken bij de werkzaamheden. En inderdaad bleek er op ongeveer 40 cm onder het asfalt een groot blok beton in de bodem te zitten. Het stuk had een afmeting van ongeveer 190 x 150 cm en was gefundeerd op vijf ronde houten palen met een diameter van 20 cm en een lengte van minimaal 3 m. Opvallend was dat de palen min of meer willekeurig onder het blok verdeeld waren en niet, zoals je zou verwachten, onder de hoeken van het blok stonden. Niet dat deze rare positie dus veel uitmaakte, want de palen hebben er keurig voor gezorgd dat het geheel zelfs

meer dan zeventig jaar na het plaatsen nog niet wegzakte... Het beton was om de palen heen gegoten, wat goed te zien was aan de negatieven van de paalkoppen die na het verwijderen ach-

De bovenkant van het blok beton.

De afdruk van één van de houten funderingspalen in het beton.

terbleven in het beton. Er werden geen sporen van een bekisting gezien, wat er op wijst dat het beton in een gat is gestort, met hooguit een zandrands als begrenzing.

Tot slot werd in het profiel aan de noordkant van het blok nog een houten beschoeiing gezien. Deze zit dieper dan het blok en heeft vermoedelijk niets te maken met dit blok. Waarschijnlijk is het een beschoeiing geweest van een oudere, meer naar het noorden gelegen sloot.

De beschoeiing aan de noordkant van het blok.

Oproep in de krant

De betonresten en de palen werden gefotografeerd en daarna verwijderd, waarmee ook de oorzaak van de hobbelvorming was weggenomen. Einde project zou je zeggen, maar niets was minder waar. Want nu ontstond de vraag: wat heeft er nu precies op de Bodegraafsestraatweg gestaan in de oorlogsjaren? Op basis van alleen de fundering was niet vast te stellen hoe de constructie er bovengronds had uitgezien. Bovendien waren er geen afbeeldingen te vinden in de archieven. Dus werd besloten om de bewoners van Gouda actief bij het project te betrekken. Daartoe werd een oproep in de krant geplaatst, met daarin de vraag of mensen foto's en verhalen bij de gemeentelijk archeoloog wilden melden. Aan die oproep werd grif gehoor gegeven, want wat volgde was een groot aantal reacties die te verdelen waren in twee groepen.

Groep één: de deskundigen

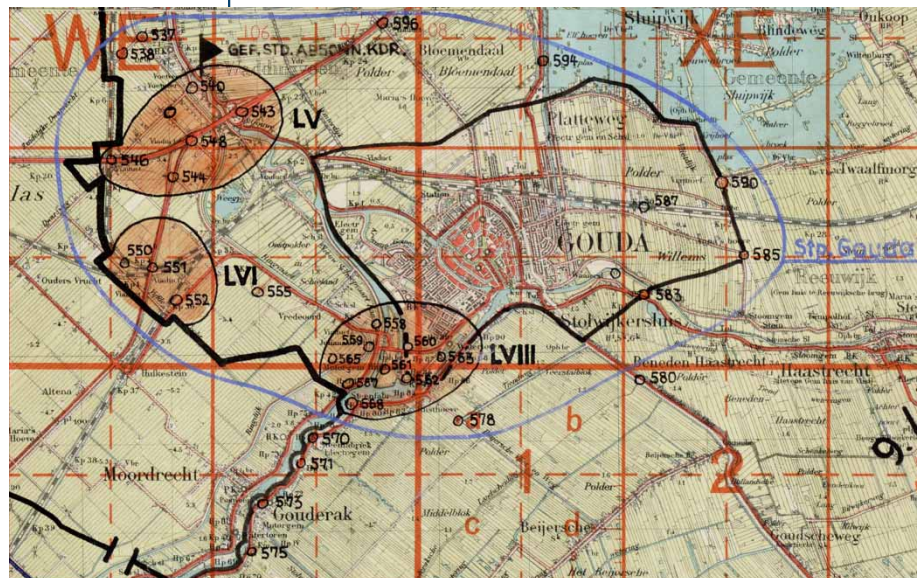
De ene groep bestond uit mensen uit heel Nederland, die zich, beroepsmatig of vanwege hun interesse, bezighouden met WO2-archeologie.

Van deze groep kwam heel veel informatie over de *Vordere Wasserstellung*, de bunkers en verdedigingsmuren op zichzelf, voorbeelden uit andere delen van Nederland en allerlei tips over andere plekken waar nog meer informatie te vinden was. Uit deze gegevens bleek al snel dat de constructie op de Bodegraafsestraatweg weliswaar tactisch in verband kan hebben gestaan met de eerdergenoemde *Vordere Wasserstellung*, maar hier formeel geen onderdeel van heeft uitge-

maakt. De *Vordere Wasserstellung* bestond uit zwaardere en waterkundige verdedigingswerken en was bedoeld om heel Holland te beschermen. Voor het gebied rondom Gouda concentreerden deze verdedigingswerken zich vooral op de westoever van de Gouwe. De muur op de Bodegraafsestraatweg was veel kleiner en was eerder bedoeld ter verdediging van de stad zelf. Dat was op die plek toen overigens nog Waddinxveen, pas later is de Bodegraafsestraatweg Gouds grondgebied geworden.

Ook bleken er in en rondom Gouda nog veel meer stellingen, geschutsplaatsen en verdedigingswerken bekend te zijn, waarvan er zelfs zeer recentelijk in Westergouwe nog één in het weiland is ontdekt. De positie van veel van die stellingen staat op oude verzetskaarten aangegeven en is dus globaal bekend, maar lang niet altijd is duidelijk of ze na de oorlog (helemaal) zijn opgeruimd. Ook 'onze' locatie stond op zo'n kaart, en kon met dit onderzoek dus bevestigd worden.

Kaart van stellingen rondom Gouda. De Bodegraafsestraatweg heeft nummer 594.

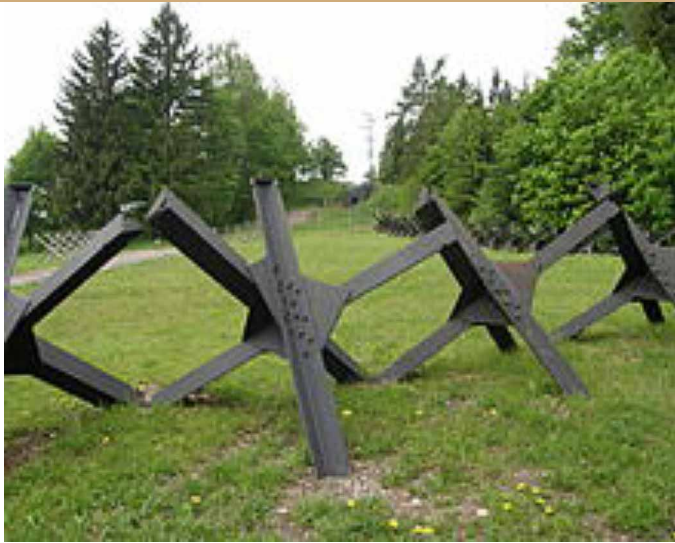

Groep twee: de getuigen

De andere, tevens de grootste groep die reageerde, bestond uit mensen die de muur op de Bodegraafsestraatweg zelf nog hebben zien staan, omdat ze daar in en na de oorlog regelmatig langs fietsten of wandelden. Via deze groep kwam heel veel informatie uit de eerste hand over hoe de muur langs de Bodegraafsestraatweg eruit heeft gezien. Of eigenlijk: muren, want een steeds terugkerende reactie was dat er ook op de Burgemeester Lucassenlaan twee betonnen muren stonden, waar je met de fiets echt maar net tussendoor kon. De hele verdedigingsmuur bestond eigenlijk uit vijf stukken: drie op de Bodegraafsestraatweg en twee aan de andere kant van het water op de Burgemeester Lucassenlaan.

De blokken waren een begrip in de buurt, in die tijd. 'De betonnen blokken' werden ze genoemd en ze werden ook als plaatsaanduiding gebruikt. Zo vertelde een mevrouw dat ze als kind weleens mee mocht rijden met het 'orgel van Tom': het lokale draaiorgel van de gebroeders Tom. Maar dan maar een klein stukje, 'tot aan de betonnen blokken'.

Het ging om ongeverfde betonnen blokken die ongeveer 2 m hoog waren en 1 tot 1,5 m dik, wat goed overeenkomt met de fundering. De afmetingen zijn uiteraard schattingen, want de mensen die reageerden, hebben de blokken zeventig jaar geleden voor het laatst gezien, en toen waren ze nog jong en dus een stuk kleiner! De blokken stonden schuin op de weg, zodat je er tussendoor moest slompen. Om de gaten tussen de blokken te kunnen dichteren stonden er grote stalen kruizen bij, gevuld met prikkeldraad: zogenaamde Tsjechische Egels. Ook zaten er schietgaten in. Maar zowel de kruizen als de schietgaten zijn nooit gebruikt en er stonden ook nooit soldaten

Voorbeeld van de stalen kruizen of 'Tsjechische Egels' die ook bij de Bodegraafsestraatweg hebben gestaan.

bij, vertelden alle betrokkenen. Het was allemaal meer 'voor het geval dát'. Ook elders langs de Bodegraafsestraatweg bleken nog militaire opstellingen gestaan te hebben. Zo vertelden diverse getuigen over wachtershuisjes die verderop in het weiland richting de A12 stonden. Deze werden regelmatig bestookt door geallieerde jachtvliegtuigen, waarna de kinderen dan hulzen gingen zoeken in het gebied. Iets wat eigenlijk niet mocht, maar wel reuze spannend was!

Krantenartikel in de Nieuw Reeuwijkse Courant van 8 april 1955, waarin de sloop van de muren wordt genoemd.

OPGERUIMD.

Tot grote vreugde van vele wielrijders en bromfietzers, die menigmaal hun handen hieraan hadden beschadigd, is eindelijk — bijna 10 jaar ná de bevrijding — het laatste grote betonblok van de wegversperring aan de Bodegraafsestraatweg — de vergeten hoek van de gemeente Waddingsveen — gesloopt.

De dankbaarheid bij het wielrijdend publiek is groot, maar die dankbaarheid zal zéér groot zijn als nu ook het rijwielpad van de kuilen wordt gezuiverd, opdat bij regen ook de grote plassen zijn verdwenen.

Hoop doet leven.

De muur is uiteindelijk in 1955 gesloopt, zo blijkt uit krantenartikelen. Dat lijkt nogal laat, tien jaar na de oorlog. Echter, er was natuurlijk heel veel te doen en te herstellen in de jaren na de oorlog, zonder dat daar veel middelen voor waren. In juli 1945 moesten alle gemeenten een inventarisatie maken van alle oorlogsobjecten binnen hun grenzen, en deze moest worden overdragen aan het Ministerie van Oorlog. Het speciaal hiervoor opgerichte Bureau Registratie Verdedigingswerken (BRV) zou aan de hand van die inventarisatie bepalen of bepaalde objecten moesten blijven staan of dat ze verwijderd konden worden. De blokken op de Bodegraafsestraatweg mochten van het BRV weg, zo werd in 1946 besloten. Maar er waren discussies over wie dat dan moest gaan betalen. De gemeente wilde het bedrag declareren als bezettingskosten, omdat de bezetter ze immers had gebouwd. Het Rijk was het daar echter niet mee eens. Uiteindelijk werd in 1948 gestart met het opblazen

Foto genomen op het blok dat op de Burgemeester Lucassenlaan stond. (Collectie mev. Van Wordragen)

van delen van de muur, maar het duurde nog bijna zeven jaar voordat ze helemaal klaar waren. In de jaren dat de muren nog niet waren gesloopt, waren het gewillige objecten om vanaf te springen, de vaart in en om op te klimmen, getuige ook twee foto's die werden opgestuurd. De eerste is een foto van het blok op de Burgemeester Lucassenlaan, de tweede is genomen op de Notaris d'Aumerielaan. In beide gevallen dus niet het blok waarvan nu de fundering is opgegraven, maar op basis van alle omschrijvingen is wel zeker dat deze blokken sterk op elkaar leken. Deze twee foto's zijn dus ook een goede aanwijzing van hoe het blok op de Bodegraafsestraatweg er bovengronds heeft uitgezien.

Diepere lading

Archeologisch gezien was het doel van de begeleiding en de publieksactie inmiddels bereikt: er was een vrij duidelijk beeld van hoe de blokken op de Bode-

Foto genomen op het blok op de Notaris d'Aumerielaan. (Collectie dhr. De Korte)

graafsestraatweg eruit hebben gezien. Maar tijdens de persoonlijke gesprekken die de stadsarcheoloog met diverse betrokken had, verschoof langzaam maar zeker het zwaartepunt van feitelijke informatie over de betonnen blokken naar persoonlijke ervaringen uit die tijd. Zo bleek al snel dat mensen in de oorlogsjaren die blokken helemaal geen probleem vonden: 'ze stonden er gewoon, klaar'. Tegenwoordig zouden we dat ons niet meer kunnen voorstellen, dat we het geen probleem zouden vinden dat er zomaar enorme betonblokken met prikkeldraad en schietgaten op de weg worden gezet. Op zijn minst zou dat een zeer beangstigend gevoel geven. Maar, zo kwam al snel naar voren, in die tijd waren er zoveel belangrijkere, meer ingrijpende zaken waar men zich druk om maakte, dat deze blokken eigenlijk niets voorstelden. Zo was er de continue angst voor luchtaanvallen. Eén geïnterviewde herinnerde zich nog dat ze na een bombardement op het station van Gouda zo snel als ze kon naar huis is gerend. Ze kon zich het gevoel van angst nog levendig voor de geest halen. Het was zelfs zo dat er altijd te voet werd gereisd, ook over behoorlijk lange afstanden, omdat met de trein gaan veel te gevaarlijk was. Ook voor eeuwig in het geheugen gegrift is de angst voor razzia's door de Duitsers. Een mevrouw vertelde dat ze het geluid van de soldatenlaarzen op het grind nog steeds kan horen, en dan nog steeds het gevoel krijgt van 'daar heb je ze alweer!'. In de oorlogsjaren betekende dat namelijk dat haar vader heel snel een schuilplaats moest zoeken. Ook andere geïnterviewden spreken over onderduikers die regelmatig snel een schuilplaats moesten zoeken, op allerlei plekken in huis. In het geval van de geïnterviewden is dat gelukkig altijd goed gegaan. Dat dit desondanks veel zorgen en

spanning met zich meebracht is duidelijk! Ook waren er verhalen over fietsen die zomaar ineens afgepakt konden worden. En over Duitse soldaten die werden ingekwartierd, waarbij de kinderen hun bed moesten opgeven, omdat de officier daar in moest slapen. Ook vertelde iemand over het luisteren naar illegale radio's en de angst dat je daarbij betrappt werd. Dat was iemand uit de buurt overkomen, en die man was opgepakt en uiteindelijk in Gouda in de cel overleden. Allemaal gebeurtenissen en angsten waar wij ons tegenwoordig in Nederland geen voorstelling meer van kunnen maken. En vergeleken met dergelijke verhalen en gevoelens waren de betonnen blokken op de Bodegraafsestraatweg geen enkel probleem: er waren gewoon belangrijkere zaken!

Veel meer dan een blok beton

Terugkijkend op het project kan je stellen dat wat begon als een simpele archeologische begeleiding van het weghalen van een blok beton, uiteindelijk veel meer impact kreeg. Het blok beton is aan de ene kant echt niet meer dan dat: een simpel blok steen. Het archeologisch onderzoek hiernaar heeft, strikt archeologisch gezien, ook niet bijster veel nieuwe informatie opgeleverd. Maar toch was het een buitengewoon waardevol project, omdat er ook een hele duidelijke andere kant aan het verhaal zit: de persoonlijke kant. Normaal gesproken is die kant van het verhaal bij archeologische vondsten heel lastig te vertellen: niemand was er bij, dus het blijft speculatie, giswerk. Voor de Tweede Wereldoorlog ligt dat anders: die mensen zijn er nog, hun verhalen kunnen nog worden gehoord en opgetekend. En daarna kunnen ze ook weer worden doorverteld, want deze verhalen

moeten gedeeld worden. Dat is extra belangrijk omdat je je door die verhalen weer realiseert hoe ingrijpend en beangstigend de oorlogsjaren zijn geweest. We hebben daar, zo lang na de oorlog, bijna geen weet meer van. Het is goed om daar zo nu en dan toch eens bij stil te staan, het één en ander te relativiseren en blij te zijn dat we daar geen weet meer van hoeven te hebben. Mooi dat een simpel archeologisch onderzoekje daar op deze manier aan kan bijdragen!

Gemeente Gouda, Maarten Groenendijk

Leiden | Middelstegracht 34-36

Archeologisch onderzoeksbureau IDDS Archeologie heeft in maart 2012 een archeologische begeleiding uitgevoerd in verband met de geplande (her)ontwikkeling van het plangebied aan de Middelstegracht 34-36 in Leiden.

Achter het huis van Middelstegracht 34 zijn muurfunderingen, poeren en een inpandige waterput gevonden. Eerder heeft hier een pand gestaan dat dieper naar achter doorliep dan het huidige pand. Op het achterterrein onder een (tuin)pad zijn twee beerputten gevonden. Uit één van deze putten is een fragment van een vijzel gekomen, vermoedelijk uit de 17de eeuw.

In de zuidwesthoek van het plangebied zijn funderingen van de loods gevonden die op een oudere fundering heeft gestaan. Onder het noordelijke gedeelte van de loods lagen drie verschillende vloeren met twee haardplaatsen. De middelste vloer heeft aan de westzijde een opvallende ronding. Deze resten dateren uit de 18de of 19de eeuw. In totaal zijn er 31 vondsten en monsters verzameld. Met uitzondering van het vijzelfragment hebben de

vondsten geen duidelijke context. De laatmiddeleeuwse vondsten komen sowieso uit geroerd of opgehoogd materiaal, aangezien er geen laatmiddeleeuwse sporen aanwezig zijn. Er is vooral roodbakend aardewerk uit de 17de tot de 20ste eeuw gevonden, maar opvallend genoeg ook een menselijk schedeldak.

IDDS, Bart Corver

Oegstgeest | Nieuw-Rhijngest Zuid

Dit jaar is de vierde campagne in Oegstgeest-Nieuw Rhijngest Zuid uitgevoerd. Van 23 april tot en met 28 juni 2012 hebben ruim tachtig eerstejaars en zeventien stagairs uit het derde studiejaar op de opgraving ervaring opgedaan. Het onderzoek naar de Merovingische nederzetting heeft zich ook dit jaar voornamelijk buiten de zone met studentenbarakken geconcentreerd. In het noorden van het onderzoeks-

Eerstejaars studenten krijgen uitleg over de lokale bodemopbouw.

gebied is gekeken of hier inderdaad sprake was van een zone met een speciale (rituele) betekenis, zoals in de vorige Kroniek is verondersteld. In het westen zijn aanvullende werkputten aangelegd om de directe omgeving van de bewoonde zone te karteren, en de oever van de Rijngeul nader in kaart te brengen. Ook konden nog enkele werkputten ter hoogte van de sporenconcentratie langs het barakkencomplex worden aangelegd. Ten oosten van de barakken kon een vrij groot terrein worden opgegraven, waarmee de nog niet opgegraven zone tussen eerderuitgevoerde campagnes van Archol en het ADC op deze locatie, ingevuld kon worden. Ook dit jaar kon in totaal ruim een hectare onderzocht worden.

Op het westelijke deel van het terrein zijn drie werkputten van 10 x 50 m vanuit deellocatie West richting het noorden gegraven. Deze putten hadden als doel de landschappelijke situatie verder in kaart te brengen en te controleren of een lage verwachting voor dit deel inderdaad terecht is. Dit terreindeel bleek in het verleden relatief laaggelegen te zijn geweest en was getuige de aanwezige kleibodem onderdeel van een komgebied. Om de aard van de rivier (de vermoedelijke Rijngeul) in dit gedeelte beter in beeld te krijgen is een haakse coupe op dit spoor gezet. Hieruit bleek dat er sprake is van een relatief diepe geul, die tot een diepte van 4,5 m onder het maaiveld gevolgd kon worden, waar beddingzand werd gevonden. Door instortingsgevaar is ervoor gekozen het profiel niet dieper dan 1,5 m onder het maaiveld aan te leggen, om vervolgens het diepteverloop door boringen te volgen. De sedimentatierichting wijst erop dat de geul zich in de loop der tijd in noordoostelijke richting verplaatste. Hierbij zijn fasen van activiteit afgewisseld met fasen van kortstondige

oeverontwikkelingen. Of de rivier tijdens dit proces smaller werd, is niet geheel duidelijk doordat de oever aan de noordzijde, waarop de nederzetting zich bevindt, niet was opgenomen in het profiel. In de Vroege Middeleeuwen is sprake van een dalende stroomsnelheid in het gehele Rijnestuarium. Waarschijnlijk had dit zowel meandering als versmalling van de rivier tot gevolg. Na bestudering van de sporen uit de campagne van 2011 bleek dat de oevers van de Rijngeul hier en daar nog nader onderzocht moesten worden. Hierbij werden op diverse plaatsen nog beschoeiingen gevonden. In het zuidoosten van dit terreindeel bleek de oever versterkt met honderden palen en staken. Tevens lijkt de oever hier in een aantal fasen te zijn verland, waarna nieuwe beschoeiingen werden aangelegd. Eén van deze beschoeiingen was door middel van een touw, vervaardigd van bast, aan de oever gefixeerd.

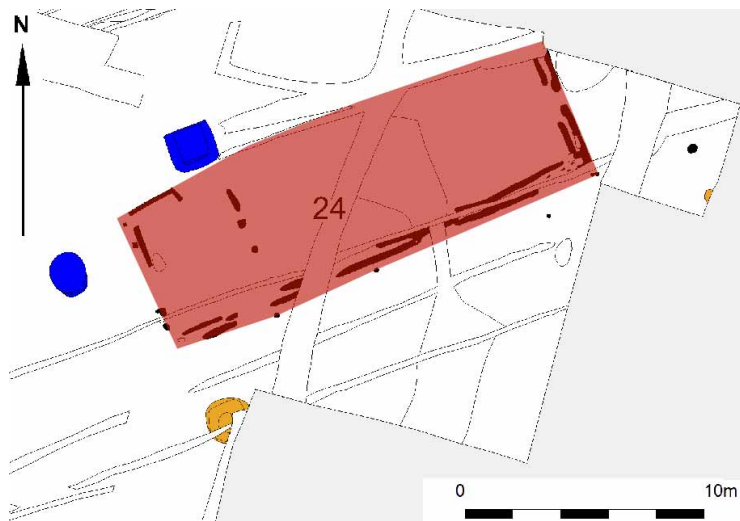
Voorovergevalen beschoeiingen met een soort trek-balkconstructie van touw.

Het lijkt hier om een soort trekbalconstructie te gaan, maar dan van touw. Desalniettemin is de beschoeiing toch richting het water gezakt. Op 45 m van de geul is een huisplattegrond gevonden van het type-Katwijk.

Huisplattegrond van het type-Katwijk (rood), met daaromheen enkele waterputten (blauw) en kuilen (oranje). Het grijze deel is nog niet opgegraven.

Ter hoogte van de huisplattegrond kon aanvullende informatie worden ingewonnen over de kwaliteit van het bodemarchief onder de ophogingen van de barakken. Afgezien van een recente buis voor hemelwaterafvoer, die een minimale verstoring heeft veroorzaakt, werd enige hinder ondervonden van een oude Archolwerkput, die volgestort was met zand en waarin een recente drain was gelegen. Deze drain waterde dwars door het opgegraven deel af op het gebied buiten het opgehoogde deel van de barakken. Ondanks deze verstoringen was het evenwel goed mogelijk om de

archeologische sporen te documenteren. Wel zorgde de aanwezigheid van de Archolsleuf en de drain voor wateroverlast.

De opgravingsputten ten oosten van de studentenbarakken grenzen aan eerdere opgravingen van ADC ArcheoProjecten en Archol BV. Op dit terrein bevinden zich zowel een oeverwal als een lagergelegen depressie. De oeverwal bevindt zich in het oostelijk deel van de werkputten en heeft, evenals de al eerder gevonden oeverwallen, een ZO-NW oriëntatie. De oeverwal lijkt in vergelijking met de oeverwallen in het noorden wat minder goed ontwikkeld te zijn, aangezien de zandige toplaag, die elders veelvuldig aanwezig is, meer sporen van kleisedimentatie vertoont. Door een kleine verlaging in de oeverwal werd vermoedelijk in de 6de eeuw een greppel gegraven, waar in een later stadium een vegetatiehorizont ontstond: de greppel zal het overtollige regenwater van de oeverwal hebben afgevoerd. De begrenzing van deze oeverwal aan de oostzijde ligt buiten het onderzoeksgebied. Aan de westzijde wordt de oeverwal begrensd door een brede depressie, die rond het begin van de 10de- en 11de-eeuwse bewoning daar droog genoeg voor zal zijn geweest, aangezien hier diverse gebouwen en greppels uit deze periode zijn gevonden. Het ontbreken van Merovingische sporen duidt erop dat deze zone tot de 10de eeuw niet geschikt was voor bewoningsactiviteiten. Uit de Merovingische periode is slechts één bijgebouw gevonden, maar uit de 10de-11de eeuw zijn de sporen van enkele huizen en een mogelijk bijgebouw gevonden. In het zuidoosten van dit gebied is sprake van een cluster waterputten. Hier liggen Merovingische en 10de-/11de-eeuwse waterputten door elkaar heen. Ten slotte is ook ten noorden van de studenten-

Het onderzoek aan de oostzijde van de barakken. In de voorste werkput is rechts een deel van een bootvormige huisplattegrond uit de 10de of 11de eeuw te zien.

woningen een deel van het terrein opgegraven. Allereerst zijn er werkputten aangelegd tegen de barakken aan. Hier werden diverse omheiningen gevonden en een waterput (gesloopte tonput), die op basis van een knikwandpotscherf in de 6de eeuw te dateren is. Het zuidwestelijke deel werd ingenomen door een depressie, waarin een subrecente

sloot was gegraven. Vermoedelijk is dit een restgeul, die voor het begin van de bewoning in de Vroege Middeleeuwen grotendeels verland was. Verder noordelijk zijn eveneens werkputten aangelegd, tegen de campagnes van 2010 en 2011 aan. Dit gebied bevindt zich vrijwel geheel op een zandige oeverwal. Een in dit gebied gelegen geul had een ZW-NO oriëntatie en was waarschijnlijk tijdens de bewoning actief: parallel aan de geul werd een hekwerk geplaatst dat door latere sedimenten werd afgedekt. In deze omgeving werden bij de campagne van 2011 opvallende zaken gevonden, die wezen op een bijzonder gebruik van dit terreindeel.

Om de context van de in 2005 en 2011 gevonden hondengraven in dit gebied verder te onderzoeken zijn in 2012 meerdere werkputten op deze locatie onderzocht. Hierbij bleek niet alleen sprake te zijn van nog een hondengraf, ditmaal aan de zuidzijde van de geul, maar ook van twee inhumaties met bijgiften aan de noordzijde van de geul. Het zijn de resten van twee vrouwen, waarvan er één tussen de 18 en 25 jaar en de ander tussen de 40 en 50 jaar oud geworden is. Beide vrouwen waren begraven met een

Graf van een vrouw van 18-25 jaar oud. Documentatie van het skelet in het veld.

keur aan kledingaccessoires. De jongere vrouw was in een gestrekte rugligging begraven samen met kledingaccessoires, waaronder een fibula, een mes en de restanten van een leren tasje of etui, waarop een kraal was aangebracht.

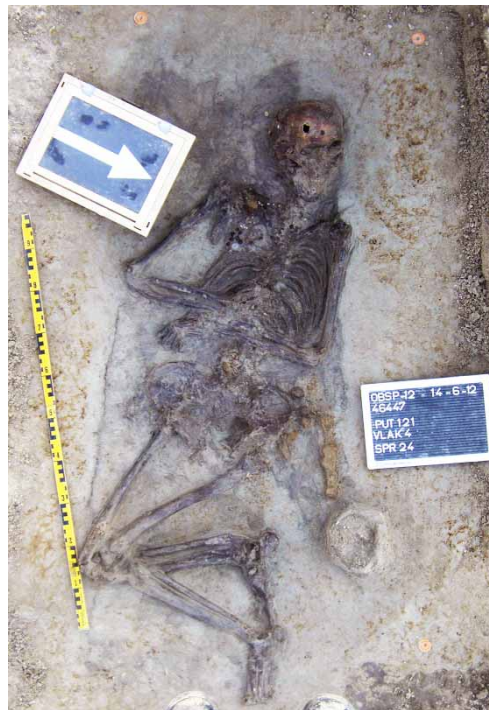
Kraal die aangebracht was op een leren tasje of etui in het graf van de jongere vrouw.

De oudere vrouw lag deels in een gehurkte houding op de rug.

Het graf van de oudere vrouw, die tussen de 40 en 50 jaar oud is geworden.

De grafinventaris komt overeen met die van de andere begraafing. Uitzonderlijk is een kralen-

Detailopname van het kralensnoer uit het graf van de oudere vrouw. De grote witte schijf is van bergkristal en zal de centrale hanger van het snoer geweest zijn.

Daaromheen lagen barnstenen kralen, terwijl richting de sluiting van het snoer glazen kralen van diverse kleuren en afmetingen voorkwamen.

snoer met 71 kralen van glas, barnsteen en bergkristal. Op basis van het vondstmateriaal kunnen beide graven in de 7de eeuw gedateerd worden. Voor de hondengraven wordt eenzelfde datering verondersteld.

De aard van de begravingen lijkt erop te wijzen dat hier de rand van een grafveld is gevonden. Hoewel het merendeel van de begravingen aan de noordzijde van de geul in dit gebied ligt, lijkt deze waterloop geen duidelijke begrenzing te vormen. Eén van de dierbegravingen ligt namelijk aan de zuidzijde, evenals de kuilen met het losse menselijke botmateriaal (zie De Bruin 2011). Daarnaast is ook een diepgefundeed twaalfpalig bijgebouw gevonden, dat ter hoogte van de begravingen aan de zuidzijde van de geul stond.

Mogelijk hebben we aan deze zijde van de geul te maken met een overgangszone van de bewoning

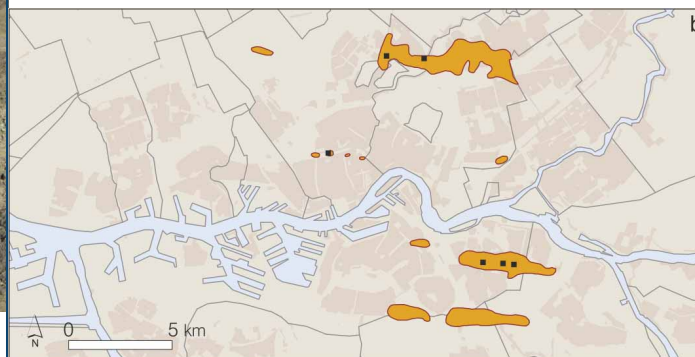
Twaalfpalige schuur, gelegen aan de creek (links verdiept tot op vlak 2). Aan de linkerzijde van de creek bevonden zich de twee inhumaties.

naar het grafveld. Hopelijk kan de campagne van 2013 meer duidelijkheid verschaffen over de aanwezigheid van een grafveld op deze locatie. Tijdens de opgraving in 2012 werd werkput 100 aangelegd. Ter ere hiervan zijn vertegenwoordigers van de gemeente en de universiteit uitgenodigd om de eerste schep in de grond te steken. Op zaterdag 9 juni 2012 is een open dag georganiseerd door stagiaires van de Universiteit Leiden. Hiervoor zijn enkele specialisten uitgenodigd om iets over de verschillende vondstcategorieën te vertellen. Daarnaast waren leden van de staf, stagiaires en enkele eerstejaars studenten aanwezig om mensen rond te leiden. Ondanks de barre weeromstandigheden trok de open dag circa 200 bezoekers.

*Universiteit Leiden, Jasper de Bruin
en Jochem Koopman*

Rotterdam-Maasvlakte 2 | Yangtzehaven

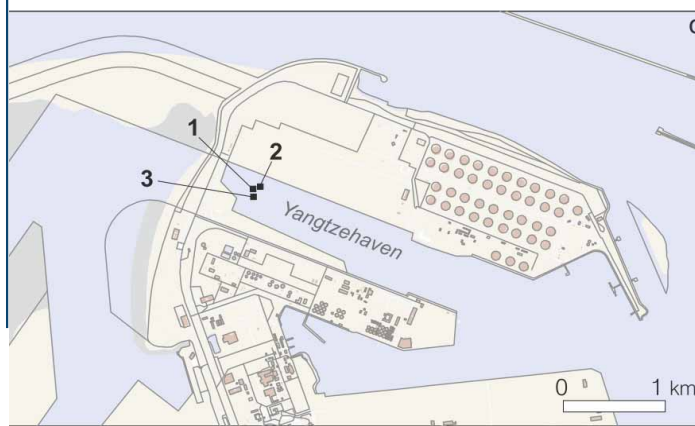
In het kader van de aanleg van Maasvlakte 2 is de bestaande Yangtzehaven verdiept. Ook is de haven in westelijke richting uitgebreid waardoor het water de huidige Maasvlakte met de Maasvlakte 2 verbindt.

De ligging van tot nu toe bekende hogergelegen rivierduinen (donken) in de ondergrond van Rotterdam met prehistorische vindplaatsen (stippen).

Bij de werkzaamheden in de Yangtzehaven zijn in opdracht van het Havenbedrijf Rotterdam diverse archeologen betrokken. Aan het archeologisch onderzoek werken verschillende partijen mee: de

De ligging van de drie opgravingsputten in de Yangtzehaven.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (bevoegd gezag), Deltares, TNO, PUMA, ADC ArcheoProjecten, BIAAX Consult, Stichting LAB, Groninger Instituut voor Archeologie en Archeo-bone. Ook BOOR maakt deel uit van het projectteam.

Boorkernen uit de Yangtze-haven worden grondig bestudeerd. Aan de hand van de geplaatste boringen zijn de locaties van de putten bepaald. (Foto: BOOR)

Voorafgaande aan de baggerwerkzaamheden in de haven heeft er een uitgebreid vooronderzoek plaatsgevonden, waarbij het doel was om het prehistorische landschap ter plaatse in kaart te brengen en vast te stellen of er archeologische vindplaatsen in de (haven)bodem aanwezig zijn. Daarbij zijn verschillende technieken benut, zoals seismiek, sonderingen en zijn er onder water veel grondboringen gezet. Zo werd duidelijk dat er rivierduinen (donken) in de ondergrond aanwezig zijn. De onderzoeksresultaten wijzen erop dat ongeveer

9000 jaar geleden, na het einde van de laatste IJstijd, sprake was van een verdrinkend rivierenlandschap. Hierin lagen rivierduinen die een ideale vestigingsplaats vormden voor de jagers en verzamelaars uit het Mesolithicum. Het waren hogergelegen plaatsen die droog bleven bij overstromingen en van waaruit gevist en gejaagd kon worden in een gebied met een rijke flora en fauna. Ook in de bodem van de Yangtze-haven werd een rivierduinencomplex met prehistorische resten aangeboord. Er is besloten een deel van de daaropgelegen prehistorische vindplaats verder te onderzoeken.

Het archeologisch onderzoek, dat onder leiding van BOOR is uitgevoerd, is uniek te noemen. Het gaat om een 'opgraving' op 18 tot 20 m onder water, iets wat nog nooit eerder is gebeurd bij een prehistorische

De bigbags staan klaar om te worden gezeefd.

(Foto: BOOR)

De horizontaalsluitende griper wordt ingezet voor het archeologisch onderzoek.

(Foto: P.C. Vos, Deltares)

vindplaats. Vanaf een ponton is de havenbodem met een grote horizontaalsluitende griper in laagjes afgegraven. Op deze wijze zijn twee putten van ieder

De vondsten uit de Yangtzehaven bestaan uit kleine stukjes vuursteen, natuursteen, bot (verbrand en onverbrand), houtskool en zaden. (Foto: BOOR)

circa 125 m² en een put van circa 75 m² laagsgewijs, op gecontroleerde wijze opgegraven. Twee putten liggen op de flank en een op de top van een rivierduin. Ze zijn in vakken van 2x5 m onderzocht. Het resultaat is 316 grote zakken (big bags) met grond. De grond is aan land gezeefd door ADC ArcheoProjecten op zeven met een maaswijdte van 10 en 2 mm. De grond die overbleef na het zeven is vervolgens naar het BOOR gebracht. Alle zakken grond zijn voorzichtig uitgeplozen op zoek naar archeologische vondsten. Het gaat om vuurstenen werktuigen en ander afval: pitten, noten, verbrand en onverbrand bot, visserwervels, houtskool etc. De vondsten worden door specialisten onderzocht. Het is een multidisciplinair onderzoek, waarbij de ontwikkeling van het landschap van Laat-Glaciaal naar Vroeg-Holoceen een

belangrijke rol speelt. Door het uitgebreide booronderzoek en de vele grondmonsters die genomen zijn voor onderzoek naar datering, zaden, pollen, diatomeeën etc. zullen vele vragen over het landschap en de voedselvoorziening beantwoord kunnen worden. Zo kan een beeld verkregen worden van het leven van de prehistorische mens in het Maasmondgebied ongeveer 9000 jaar geleden.

*Bureau Oudheidkundig Onderzoek Rotterdam,
D.E.A. Schiltmans en M.M. Sier*

Warmond | Wasbeeklaan 31

Op 16 oktober en 14-15 november 2012 heeft de Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed uit Amersfoort archeologische waarnemingen gedaan op een terrein bij Wasbeeklaan 31 in Warmond (Van Doesburg & Van der Heiden in prep.). Aanleiding tot het onderzoek was het vermoeden dat zich op het terrein, waar een boerenjachthaven ontwikkeld werd, resten van een middeleeuwse versterking bevonden. Op het terrein hadden eerder een inventariserend booronderzoek en een veldwaarneming plaatsgevonden, maar de resultaten daarvan hadden tot een negatief selectiebesluit en vrijgave voor ontwikkeling van het terrein geleid (Moerman 2006; Wilbers 2012). Het vermoeden dat hier wel degelijk belangrijke archeologisch waarden in het geding waren, werd in de eerste plaats ingegeven door een in 2012 door Historisch Genootschap Warmelda gepubliceerd uitgebreid bureauonderzoek van het gebied van de Wasbeeklaan (Fannee & Van Noort 2012; Warmelda 2012). Warmelda ontdekte dat hier een mogelijke voorganger van het latere huis Oud Alkemade moet hebben gelegen. Zij baseerden dit onder andere op een

luchtfoto van het terrein uit de jaren zeventig van de vorige eeuw (Fannee & Van Noort 2012). Op de foto zijn in de noordoosthoek van het perceel twee donkere concentrische ringen zichtbaar. Een tweede aanwijzing vormt het relaas van J. Le Francq van Berk hij, die meldt dat in 1751 bij graafwerkzaamheden aan de Wasbeeklaan op het terrein van Oud Alkemade 2 tot 2,5 m brede muren zouden zijn gevonden. Deze muren vormden een cirkel met een diameter van 11 m. Een andere aanwijzing voor een mogelijke archeologische vindplaats was de vondst van middeleeuws baksteenpuin tijdens de aanleg van de boerenjachthaven. Verder bleken de donkere kringen op de luchtfoto te corresponderen met lage kleiwallen die in profielen werden waargenomen (Wilberts 2012).

Profiel over de kleiwallen tijdens het uitgraven van de bouwkuip. (Foto: IDDS)

Aangezien de AMZ-procedure op de juiste wijze was doorlopen en er een negatief selectiebesluit lag, konden alleen na toestemming van de terreineigenaar

waarnemingen op het terrein worden gedaan. In overleg met de eigenaar en de gemeente Teylingen is besloten om de resterende graafwerkzaamheden in het kader van de realisatie van de jachthaven te begeleiden. Op 16 oktober werden waarnemingen gedaan in het al afgegraven deel van de bouwkuip. Op 14 en 15 november is vervolgens het ontgraven van de rest van het terrein begeleid. De wijze waarop de ontgraving in verband met de waterhuishouding moest worden uitgevoerd, vormde een grote belemmering voor het doen van waarnemingen. Ondanks dat is er een redelijk beeld over de aard, omvang en datering van de archeologische resten verkregen. Er lijkt inderdaad sprake te zijn van een middeleeuwse versterking. Deze bestond uit twee 8-10 m brede kleiwallen met daartussen een gracht. Ook aan de binnenzijde van de binnenste wal bevond zich een gracht.

Profiel van de binnenste gracht in een van de wanden van de bouwkuip.

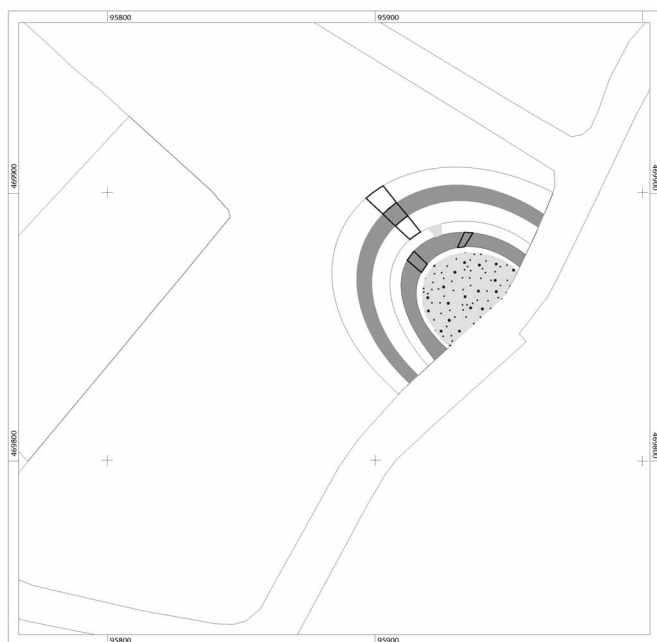

De hoogte van de wallen bedraagt 35-40 cm. De breedte en diepte van de gracht tussen de wallen is niet bekend. De binnenste gracht was ongeveer 5 m breed en op het waarnemingsniveau nog 0,5 m diep. Oorspronkelijk zal de gracht minstens 1 m diep zijn geweest. De grachten zijn ingegraven in veen. De vulking van de binnenste gracht bestond uit amorf, sterk kleilig veen met her en der brokken veraard veen en houtresten. Op de basis van de insteek bevonden zich grijze kleibrokjes. Of er aan de buitenzijde van de buitenste wal een tweede gracht heeft gelegen, is niet bekend. De wallen en gracht omsluiten een met klei opgehoogd terrein.

Hypothetische reconstructie van de wallen en grachten.

Warmond - wasbeeklaan interpretatie

	wal
	gracht
	kernlichaam
	mogelijke gracht

Op de kleilaag bevond zich een laag met veel fragmenten baksteenpuin (formaat 34/30x17/15x9/7 cm) en mortelresten. Resten van de in de 18de eeuw nog aanwezige ronde toren zijn niet gevonden. Uit de puinlaag komen verder enkele scherven, botfragmenten en ijzeren objecten. De oudste vondsten dateren uit de periode 1125-1275. Het leeuwendeel van het aardewerk dateert uit de 14de-15de eeuw. Het aan de Wasbeeklaan opgegraven complex vertoont grote overeenkomsten met de in 1940 door W.C. Braat opgegraven Ouden Hof te Oegstgeest (Braat 1941). Dit complex bestond uit een rond terrein met een diameter van 20,5 m, omgeven door drie concentrische grachten en daartussen lage walletjes. Bij later onderzoek is een vierde gracht vastgesteld (Van den Bosch 1999). De binnenste gracht was 7-8 m breed, de middelste ca. 3 m en de buitenste 5-6,5 m. Tussen de grachten lagen ca. 10 cm hoge zandwalletjes. Aan de binnenrand van de binnenste gracht werd veel baksteenpuin gevonden (formaten 33,5/27,5x16,5/12x8/6 cm). Dit deed Braat vermoeden dat hier een ringmuur heeft gestaan. Op het waarschijnlijk opgehoogde binnenterrein werden geen (gebouw)sporen gevonden. Het complex kan op grond van de baksteenformaten en het aardewerk in de periode 1125-1375 worden gedateerd. Mogelijk zijn er meer van dergelijke complexen in de omgeving van Warmond, zoals op een terrein ten oosten van Huis te Warmond en een perceel in de Boterhuis-polder ten oosten van Warmond (Van Doesburg & Van der Heiden in prep.). Samen met het in 1965 door J.G.N. Renaud opgegraven Oud Teylingen (Renaud 1969), Teylingen en Dever betekent dit dat er in Warmond en omgeving in de Middeleeuwen een aanzienlijk aantal versterkingen moet hebben gelegen.

Ook in andere delen van Nederland komen vergelijkbare complexen voor (Spiekhout 2010; Spiekhout 2012). Het groeiende aantal doet vermoeden dat er sprake is van een specifiek kasteeltype. Dit type ontbreekt in de huidige indeling in kasteeltypen van Janssen (Janssen 1996, 17-8).

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Jan van Doesburg en Menno van der Heiden

Wassenaar | Duingebied Meijndel (Dunea)

Een aantal jaren geleden zijn in de vlak aan zee gelegen kustduinen noordwestelijk van de boerderij Meijndel 35 scherven en scherfjes van een amfoor gevonden, samen met een aantal gecalcineerde menselijke botdelen, helaas in verstoorde context. Feit blijft dat de vondsten vlak bij elkaar lagen en dus een ensemble lijken te vormen. Het vermoeden bestaat dat dit een Romeins crematiegraf is geweest. Daarmee zou een tracé van de Romeinse weg door de duinen een vast punt gekregen hebben, vlak in de buurt van de Kleine Pan waar in het begin van de 20ste eeuw veel Romeins materiaal werd gevonden bij de aanleg van de sprang ten behoeve van de waterwinning (Van der Valk et al., 2013).

AWN Afdeling 7 Den Haag en Omstreken, Werkgroep 'sGRAVENhage, L. van der Valk

Varia

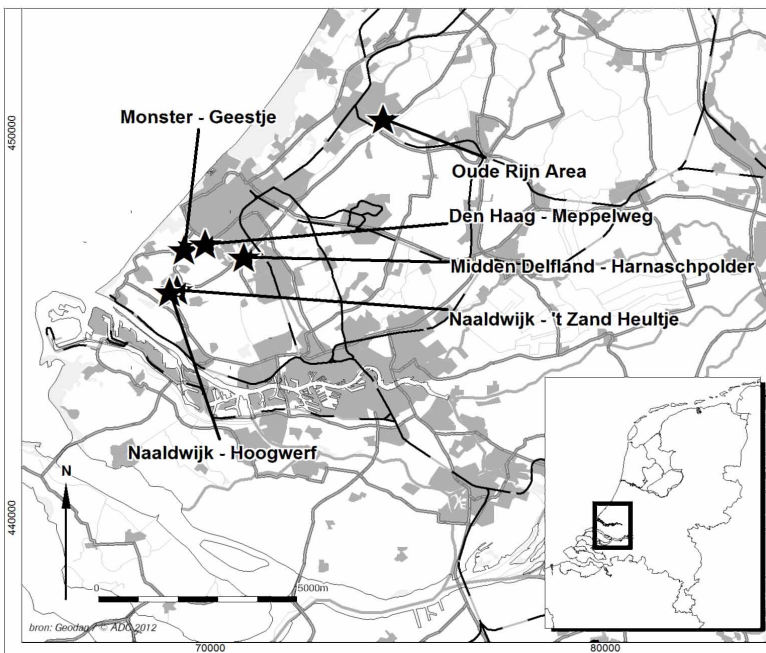
Aardewerken imitaties van glazen ribkommen in Zuid-Holland

In 2011 heeft ADC ArcheoProjecten een aantal opgravingen in Zuid-Holland uitgevoerd. Op twee van die opgravingen zijn handgevormde scherven uit de Romeinse Tijd gevonden met opgebrachte verticale ribben. Naar aanleiding van deze scherven is een klein onderzoek naar parallellen in de regio uitgevoerd. Dit zal leiden tot een artikel in de RCRF-Acta en wordt hier in verkorte vorm weergegeven.

Opgravingen te Naaldwijk

In Naaldwijk is in het recente verleden opgegraven op twee lokaties; een rurale nederzetting bij 't Zand Heultje en een deel van de grote nederzetting aan de Hoogwerf (zie Kroniek over 2011).

Locaties van de sites.

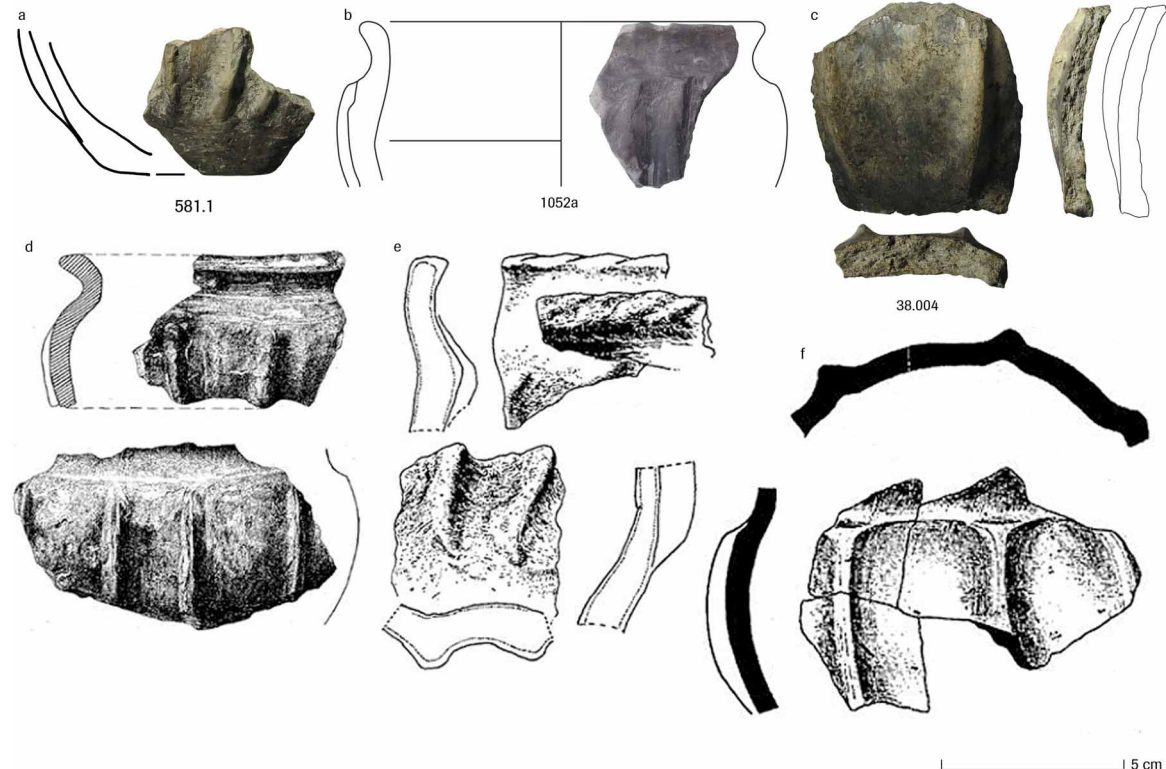
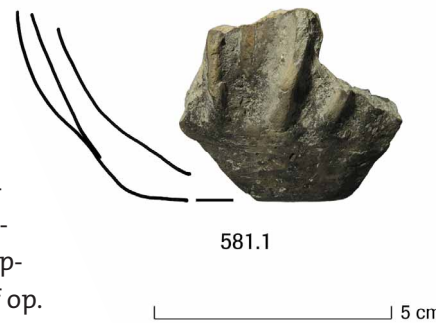

De scherf met ribbels van Naaldwijk – 't Zand Heultje.

Gedurende de studie naar het aardewerk viel bij elke opgraving één scherf op. Deze scherf was voorzien van verticaal opgebrachte ribbels. Deze scherven dateren gezien de context zonder twijfel uit de Romeinse Tijd en zijn na het midden van de 2de eeuw na Chr. te dateren, maar waarschijnlijker nog in de 1ste eeuw na Chr. De huisplattegrond van 't Zand Heultje en de kuil met Romeinse scherven van de Hoogwerf gaven geen aanwijzingen voor een andere datering.

Vergelijkbare vondsten in de regio

Een kort literatuuronderzoek en navraag bij andere archeologen en aardewerkspecialisten leverde al snel enkele andere vergelijkbare vondsten op. In totaal zijn (de auteur) nu zes vergelijkbare vondsten bekend

uit de regio en één daarbuiten.

In de jaren '60 zijn aan de Meppelweg in Den Haag vele scherven verzameld. Tussen deze scherven bevond zich ook een exemplaar met verticale ribbels. Deze vondst is niet nauwkeurig te dateren. Bij een opgraving in de Harnaschpolder in Midden-Delfland is een cultusplaats opgegraven. In één van de greppels die de cultusplaats omgaven, is een aardewerkconcentratie gevonden. Deze dump is te

Alle zes de scherven van de genoemde vindplaatsen: a. Naaldwijk – 't Zand Heultje; b. Midden Delfland – Harnaschpolder site 12; c. Naaldwijk – Hoogwerf; d. Den Haag – Meppelweg; e. Monster – Monsters Geestje en f. stroomgebied van de Oude Rijn.

(afb. d-f overgenomen uit de Westerheem).

dateren in de eerste vier decennia van de 2de eeuw na Chr. Het fragment met de ribbels was in dit geval een randje van een kom.

In de jaren '60 hebben bij het Monsters Geestje bouwwerkzaamheden plaatsgevonden waarbij een grote hoeveelheid aardewerk is verzameld. De vinders vermoedden dat deze scherf uit de Late IJzertijd komt, maar waarschijnlijker komt hij, gezien onder andere de organische magering, uit de Vroeg-Romeinse Tijd.

In het stroomgebied van de Oude Rijn bij een polder-sloot (in het artikel is de exacte locatie geheim gehouden) zijn op één locatie honderden scherven uit de bodem gehaald. Tussen alle scherven uit de Romeinse Tijd bevonden zich ook enkele passende fragmenten met ribbels, hiervan werd een vroegmiddeleeuwse datering vermoed. Echter, op basis van bovenstaande zou een datering in de Romeinse Tijd ook goed mogelijk zijn. Door het terra sigillatastempel van Primus iii, OFPRIMI, kan deze context ergens tussen 40 en 80 na Chr. gedateerd worden.

Zowel de vorm als de versiering van de fragmenten komen sterk overeen met de glazen ribbkommen van het type Isings 3b. Glazen ribbkommen zijn op vergelijkbare manier versierd, met ribben die vanaf het midden van de onderkant komen en tot aan de hals reiken. Ribbkommen van glas zijn te dateren vanaf de 1ste eeuw tot aan het begin van de 2de eeuw na Chr.

Parallellen op grotere afstand

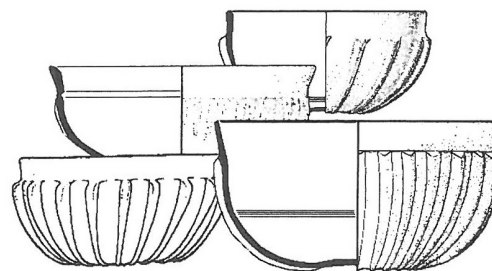
Tijdens het onderzoeken van zes waterputten van de nederzetting op de Molenakker te Weert is op de bodem van een van de waterputten een houten imitatie van een ribkom gevonden. Hoewel de opeen-

De houten ribkom van Weert-Molenakker (naar een ongepubliceerde scriptie over deze opgraving).

volging van de waterputten doet vermoeden dat deze kom in de 1ste eeuw na

Chr. te dateren is, zou, op grond van enkele scherven die pas na 185 na Chr. te dateren zijn, ook een latere datering mogelijk zijn. Verder van Zuid-Holland verwijderd is de imitatie van de glazen ribkom tot gemeengoed geworden. In Oost-Duitsland en Polen zijn vele imitaties gevonden.

De transitie van glas naar aardewerk. (naar BerRGK 2005)

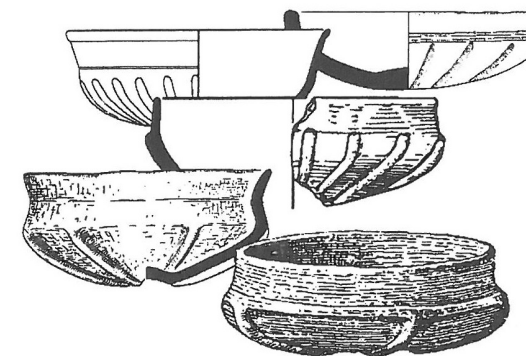
Die grote hoeveelheid imitaties heeft geleid tot een grote diversiteit aan vormen en versieringen met een eigen typologie. Ribbkommen uit die gebieden met een vergelijkbare vorm en versiering worden in en na de late 1ste eeuw na Chr. gedateerd.

Conclusie

Imitaties van glazen of aardewerken voorwerpen in handgevormd aardewerk komen zowel in als buiten het Romeinse Rijk veelvuldig voor. Deze imitaties zijn in de 1ste eeuw en vroege 2de eeuw na Chr. te dateren, grofweg gelijktijdig met het voorkomen van de glazen exemplaren.

Het imiteren van voorwerpen lijkt samen te gaan met een schaarste van het geïmiteerde voorwerp en het toch willen bezitten ervan. In dat licht kunnen imitaties mogelijk gezien worden als een aanpassing aan/overname van nieuwe gebruiken omtrent het tafelen. Zowel op deze als op andere vindplaatsen kunnen imitaties geassocieerd worden met gedraaid aardewerk en met name aardewerk waarin etenswaar of drank vervoerd werden.

R.C.A. Geerts, ADC ArcheoProjecten

Aanwijzingen voor vlotterij in de Romeinse Tijd

In de Kroniek over 2008 is al aandacht besteed aan de ontdekking van een haven van circa 110 m lengte in Voorburg-Forum Hadriani. Waarschijnlijk was het havenbekken aangelegd in een geul die een zijtak

De techniek van het touwdraaien van takken is bekend uit de Duitse vlotterij. Tot in de 20ste eeuw kwamen regelmatig grote partijen boomstammen over de rivieren naar ons land. Onderweg woonden de vlotters in hutten op de vloten die vele honderden meters lang konden zijn.

was van het Gantelsysteem.

Het hout voor de kadewerken heeft een deels lokale, maar voornamelijk Midden- en Zuid-Duitse herkomst en zal over de Rijn aangevoerd zijn. Diverse in de havengeul gevonden getwijnde, gedraaide takken zijn gebruikt als een soort touw; waarschijnlijk om het hout tijdens het transport bijeen te houden of mogelijk het naaldhout te vloten.

De touwresten uit de haven van Forum Hadriani zijn gemaakt van naaldhout.

Transport over water is de meest voor de hand liggende wijze waarop materialen in de Romeinse Tijd aan- en doorgevoerd zijn. Dit geldt niet alleen voor gebruiksgoederen als aardewerk en bouwkeraamiek en voedsel als graan, maar ook voor mogelijke grondstoffen als natuursteen en hout.

Om te voorzien in de behoefte aan bouwhout voor de grote bouwcampagnes, zoals die in 159/160 na Chr. en 210/211 na Chr., is hout van elders geïmporteerd. Op basis van de resultaten van het dendrochronologisch onderzoek zijn de herkomstgebieden aan te wijzen in het huidige Zuid-Duitsland. Over de vraag op welke manier het hout is getransporteerd, waar de overslagplaatsen lagen en op welke wijze de houtdistributie door de Romeinse militaire overheid is geïmplementeerd, lopen de meningen uiteen. In de haven van Forum Hadriani zijn mogelijk nieuwe aanwijzingen ontdekt. Tussen de goedbewaarde houtvondsten uit de opvulling van de geul kwamen talrijke fragmenten van gedraaide takken en stammetjes van naaldhout aan het licht. Deze bleken te zijn gebruikt als een soort touw. Sommige waren tot een lengte van meer dan 1 meter bewaard gebleven. De diameters van het hout varieerde tussen 2 en 4 centimeter. Navraag bij de oosterburen leverde nieuwe inzichten op over de mogelijke functie van het houttouw. Zo blijkt het gebruik van getwijnde takken een bekend verschijnsel in de Zuid-Duitse vlotterij te zijn geweest. Tot aan de introductie van stalen kabels zijn takken van hazelaar, wilgen en van naaldhout gebruikt om stammen tot vloten aan elkaar te binden. Er bestaat zelf een naam voor dit soort touw: *Wieden*. Voor het vloten van grotere hoeveelheden hout,

vaak ook voor de langere afstanden, bleken *Wieden* van naaldhout het meest populair. Hiervoor werden jonge stammen en takken van fijnspar en zilverspar in water geweekt. Vervolgens werden de takken in een *Wiedofen*, een speciale oven, verhit en heet over een zogenaamde *Wiedstock* getwijnd en tot lussen gedraaid. De in Forum Hadriani gevonden *Wieden* verschillen op geen enkele manier van de *Wieden* uit historische bronnen. Om de takken en stammen van naaldhout tot lussen en touw te verwerken, zal een overeenkomstige behandeling zijn toegepast. De *Wieden* blijven alleen elastisch en functioneel als ze niet volledig uitdrogen. Dit betekent dat het waarschijnlijk is dat de *Wieden* in de vlotterij zijn gebruikt en minder waarschijnlijk dat ze ladingen hout op een Romeinse platbodem 'op het droge' bij elkaar hebben gehouden. De ontdekking van *Wieden* zal dan ook tot nieuwe ideeën over logistieke processen in het scheepsverkeer leiden.

Biax, Silke Lange

Het is goed te zien hoe de houten delen in elkaar gedraaid zijn.

Kano uit Vlaardingen in het archeologiehuis

In september 2012 werd in het Archeologiehuis in Alphen a/d Rijn een kleine tentoonstelling over de IJzertijd in Vlaardingen geopend. Middelpunt van de tentoonstelling was de 11 m lange boomstamkano die in Vlaardingen opgegraven is. Aanvankelijk werd gedacht dat het langste prehistorische vaartuig rond 800 voor Chr. zou dateren. Daarmee was de vraag opgeworpen wat de bemanning van deze kano te zoeken had in het toen nog geheel onbewoonde veengebied. De datering komt na nader onderzoek echter uit op rond 683 voor Chr., waardoor deze in de Vroege IJzertijd valt.

Na de opgraving in 2005 tijdens archeologisch onderzoek op De Vergulde Hand lag de kano in depot bij Archeoplan en bij de Rijksdienst voor het Cultureel

In Vlaardingen werd in 2005 een houten kano uit circa 680 voor Chr. opgegraven. Met een lengte van bijna 11 meter is dit het grootste prehistorische vaartuig van Nederland.

Erfgoed in Lelystad. Hier kreeg de kano een kunststof mal die het geheel moest ondersteunen bij transport en expositie. De afgelopen jaren heeft het hout diverse behandelingen ondergaan om te voorkomen dat het verloren zou gaan.

Op 29 september 2012 werd de kano feestelijk onthuld en gepresenteerd in het Archeologiehuis in Alphen aan den Rijn.

In de ruimte die in het Archeologiehuis is gereserveerd voor wisselexposities, werd een kleine expositie ingericht over de IJzertijd in Vlaardingen.

De onthulling van de Vlaardingse kano ging gepaard met de lancering van een nieuw tentoonstellingsplatform voor gemeenten in Zuid-Holland. Het Archeologiehuis biedt gemeenten hiermee de mogelijkheid om archeologisch onderzoek via een tijdelijke tentoonstelling voor publiek te ontsluiten. De gemeente Vlaardingen beet het spits af. Een kleine tentoonstelling informeerde de bezoeker over Vlaardingse bodemschatten uit de IJzertijd, die in de directe nabijheid van de kano zijn ontdekt.

Redactie Kroniek

Bosch, J.E. van den, 1999: *Archeologisch onderzoek Kasteel de Ouden Hof, Oegstgeest: Tussenrapportage*, Heineenoord.

Braat, W.C., 1941: *De Ouden-Hof te Oegstgeest*, Leids Jaarboekje 33, p. 94-104.

Bruin, J. de, 2011: 'Oegstgeest Nieuw-Rhijngest Zuid', *Archeologische Kroniek Zuid-Holland 2011*, p. 19-21.

Corver, B.A., 2012: *Middelste gracht 34-36, Leiden, Gemeente Leiden, Archeologische begeleiding, protocol opgraven*, Noordwijk (IDDS rapport 1419).

Dijkstra, M.F.P., 2011: *Rondom de mondingen van Rijn en Maas. Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).

Doesburg, J. & M. van der Heiden, in prep.: *Wallen en grachten aan de Wasbeeklaan. Archeologische waarnemingen Warmond-Wasbeeklaan najaar 2012*, Amersfoort (RAM-rapport).

Dorst, M.C. & G. de Boer, 2011: *Gemeente Dordrecht, plangebied Laan der Verenigde Naties. Een bureauonderzoek en een inventariserend veldonderzoek door middel van boringen*, Dordrecht (Dordrecht Ondergronds 26).

Dorst, M.C., 2012: *Gemeente Dordrecht, Laan der Verenigde Naties. Een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven*, Dordrecht (Dordrecht Ondergronds 30).

Dorst, M.C., 2012: *Gemeente Dordrecht, plangebied Nieuwstraat 60-62. Een archeologische begeleiding conform opgraven*, Dordrecht (Dordrecht Ondergronds 34).

Fannee, M. & A. van Noort, 2012: *Waar is kasteel Alkemade gebleven?, De Hekkenluis*.

Historisch Genootschap Warmelda, 2012: *Antwoord Historisch Genootschap Warmelda op het rapport Ligt de Burcht van Alkemade op perceel E375* door IDDS Archeologie, Warmond.

Horssen, J. van, 2013: *De Rotterdamse poort en de Schiedamse poort in Delft. Het archeologisch onderzoek naar twee middeleeuwse stadspoorten aan de Zuidwal, Delftse, Delft* (Archeologische Rapporten 113).

Horssen, J. van, 2013: *De Poppesteeg in de Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd. Een archeologische begeleiding in de binnenstad van Delft*, Delft (Delftse Archeologische Rapporten 111).

Horssen, J. van, 2013: *De Scheepmakerij in Delft tussen de 15e en 20e eeuw. Een archeologische begeleiding onder het pand Scheepmakerij 9*, Delft (Delftse Archeologische Rapporten 114).

Janssen, H.L., 1996: 'Tussen woning en versterking. Het kasteel in de Middeleeuwen', in: H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga & B. Olde Meierink (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland*, Utrecht, p. 15-111.

Keweloh, H.-W., 1988: *Flösserei in Deutschland*. Stuttgart.

Lange, S., 2012: 'Forum Hadriani. De houtvondsten', in: M.J. Driessen & E. Besselsen (red.), *Voorburg-Arentsburg: Een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas*, Amsterdam (Themata 5), p. 480-539.

Le Francq van Berkhey, J., 1771: *De natuurlyke historie van Holland: tweede deel*, Amsterdam.

Moerman, S., 2006: *Inventariserend veldonderzoek, verkennende fase Wasbeeklaan in Warmond, gemeente Teylingen*, CIS-code: 18856, Katwijk.

Pavlović, A., 2012: *Korte Vijverberg, gemeente Den Haag. Sporen van de Uiterste- of Doelenpoort en van een kademuur van de Hofvijver in nieuw riooltracé*, Den Haag (Haagse Archeologische Rapportage 1210).

Pavlović, A., 2013: *Mauritshuis, gemeente Den Haag. Archeologische begeleiding bouwwerkzaamheden ondergrondse foyer*, Den Haag (Haagse Archeologische Rapportage 1305).

Renaud, J.G.N., 1969: 'Heer Dirk's huis van Teylingen te Warmond', in: A.G. van der Steur (red.), *Heren en bueren; bijdragen aan de geschiedenis van Warmond*, Den Haag, p. 13-19.

Spiekhout, A.G.M., 2010: *Tussen wal en gracht. Een classificatie en vergelijkend onderzoek naar de vorm en functie van het laatmiddeleeuwse kasteelcomplex 'De Waterburcht' te Eelde*, Groningen (ongepubliceerde bachelorscriptie Rijksuniversiteit Groningen).

Spiekhout, A.G.M., 2012: 'De bedreiging van kasteelcomplexen met een meervoudige ronde omgrachting', *Paleo-Actueel* 23, p. 73-79.

Stokkel, P. et al., 2013: *Strijden met en tegen de elementen. Wijndaelerplantsoen in Den Haag. Boerenederzettingen uit de midden bronstijd en de IJzertijd in het duingebied*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicatie nr. 15) p. 18.

Valk, B. van der & F. Beekman (in prep.): *Archeologie van een recent opnieuw actief geworden stuifkuil bij de Bloedberg (nabij Ter Heijde, gemeente Westland)*.

Valk, B. van der, H. van der Meer & F. Beekman, 2013: 'Een Romeins crematiegraf langs een mogelijk oude duinweg westelijk van Meijndel, gemeente Wassenaar', *Holland's Duinen* 61, p. 18-23.

Wilbers, A.W.E., 2012: *Wasbeeklaan, Warmond, Gemeente Teylingen. Briefrapport veldbezoek*, Noordwijk.

Met dank aan de volgende instellingen en bedrijven voor hun bijdragen en illustratiemateriaal:

ADC ArcheoProjecten

Advies- en ingenieursbureau Oranjewoud BV

Archeon

Archol

Archeologische Werkgroep Leidschendam-Voorburg

Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam

Erfgoed Delft en omstreken, Archeologie

Erfgoedhuis Zuid-Holland

Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie

Gemeente Dordrecht, Bureau Monumentenzorg en Archeologie

Gouda, Afdeling Gebiedsontwikkeling

IDDS

Leiden, Unit Monumenten en Archeologie

RAAP Archeologisch Adviesbureau

Redactie en eindredactie:
TGV teksten & presentaties, Leiden

Vormgeving:
Bannink Publiciteit, Leimuiden

Webredactie:
Marloes Wellenberg, Erfgoedhuis Zuid-Holland